

İRAN TÜRKLERİ VE İRAN TÜRK EDEBİYATI

Dr. Ali KAFKASYALI*

ÖZET

Bu makalede, İran Türkleri'nin yerleşim yerleri, nüfusları, edebî ve kültürel gelişimleri, Türkiye ve diğer Türk toplulukları ile sosyal, edebî ve kültürel etkileşimleri, başlangıcından günümüze kadar bu bölgede yaşamış ve yazmış edebî şahsiyetler ve onların eserleri değerlendirilmiştir. Ayrıca kurulan edebî ve kültürel topluluklar onların yayımladığı Türkçe dergi ve gazeteler ele alınmıştır.

Aşya'nın sinesinde hayat bulan Türk milleti, zaman içinde dünyanın dört bir yanına yayılmış, birçok coğrafyada vatan tutmuştur. Kimi yerlerde obalar, oymaklar, kimi yerlerde devletler, imparatorluklar oluşturmuştur. Gittiği her yere Türk soyunun kültür ve medeniyetini götürmüş, büyük hizmetler sunmuştur. Bugün Türk kültürünün ve medeniyetinin izleri ta Çin ortalarından Avrupa içlerine kadar, Yemen sahillerinden Sibiryah sahillerine kadar hemen her yerde görülmektedir.

Otuz milyondan fazla Türk'ün yaşadığı en eski Türk vatanlarından birisi olan İran coğrafyasında da durum aynıdır. Türk dili, Türk edebiyatı, Türk musikisi, Türk töresi, kısa ifade ile Türk kültürü ve medeniyeti bütün incelikleriyle varlığını sürdürmektedir. İran Türkleri ve edebiyatları hakkında yazmadan önce Mustafa Kemal Atatürk'ün şu direktifini hatırlamak yerinde olur.

“Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostluğun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevî köprülerini sağlam atarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimizde inmeli ve olayların bölüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir¹.”

* Atatürk Üniv. K. Karabekir Eğt. Fak. Türk Dili ve Ed. Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğrt. Üyesi.

¹ Atatürk'ün Özel Sohbetleri, 30 Ekim 1933 - Ziraat Bankası Arşivi.

İran coğrafyasının, insanların yaşamasına elverişli arazisininin, dörtte birinde tamamen Türkler meskündür. Bu miktar Türkiye'nin % 40'ına tekabül eder².

İran coğrafyasındaki Türkler'in yaşadıkları yerleri üç büyük bölgede inceleyebiliriz:

1. Kuzey-Batı Türk Yurtları, Tahran'ın güneyi ve doğusundan başlayarak Türkiye sınırlarına kadar 1000 km. uzanan 170 000 km²'lik bu bölgede İran Türkleri meskündür. İran Türkleri'nin dörtte üçü, yani 20 milyon kadarı bu bölgede yaşar. Hoy, Kazvin, Makü, Merağa, Merend, Sâve, Nağadey (Nagade), Urmiye, Zencan ve birçok Türk Devletine başkentlik eden Tebriz ve Erdebil şehirleri bu bölgededir.

2. Kuzey-Doğu Türk Yurtları: Bu bölgede Horasan Türkleri ve Türkmenler yaşarlar. Türkmenler'in nüfusu 2 milyon, Horasan Türkleri'nin nüfusları ise 3 milyon civarındadır. Deregez, Kûçan, Sebzevar, Şirvan, Türkmen (Bendere Türkmen) ve Meşhed şehri bu bölgededir.

3. Güney ve Merkez Türk Yurtları: Bu bölgede Türkler dağınık hâlededirler. Kaşkayî, Bayat, Afşar, Halaç, Ağaçeri, Hamse gibi Türk boyları yaşamaktadır. Bir kısmı göçebedir. Bunların yaklaşık nüfusları 3 milyon civarındadır. Çoğunlukla Türk boylarını sinesinde barındıran Ahvaz, Firuzabad, Kazrun, Şiraz şehirleri bu bölgede bulunmaktadır. Bazı tarihçiler, Türkler'in İran coğrafyasına M.Ö. VII. yüzyılda Sakalar'ın seferleri sırasında geldiklerini ve tedricen hakim zümreyi teşkil ettiklerini ileri sürmektedirler.³ Oysa birçok saygın tarihçi, İran'ın tamamının milattan 4400 yıl öncesinden Türk yurdu olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bu hususta dünyaca ünlü büyük tarihçi Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî şöyle yazıyor:

"Bugün tarih élmî get'i olarak gösterir ki, Hind-Avrupa dilli Parslar'ın on gebilesi ilk def'e milattan 900 il evvel şerğ tarafından İran felatına gelmiş ve İlâm şehzadelerinin hakimiyeti altında olmuş, çağdaş Fars ve Kirman eyaletlerinde, İlâm Hükûmeti'nin icazesiyle, yurd salıb, yaşamışlar. Onlardan teğriben 3500 il evvelden Türkler İran erazilerinde medeniyetler ve hükümetler yaratmışlar."⁴

Ebülgazi Bahadır Han da "Türkler'in Soy Küttüğü" adını taşıyan "Şecere-i Terakime" adlı eserinde bu bölgenin Türklüğü ile ilgili şöyle diyor:

² Ali Rıza Sarrafi, "İran Türkleri'nin Dili ve Türk Folklorunun Araştırılmasındaki Sorunlar", Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı (Bildiri), 26-28 Mayıs 2000-İçel.

³ A. Zeki Velidi Togan, İslâm Ansiklopedisi, "Azerbaycan" maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1979. c. 2, s. 97; Rafael, Blaga, İran Halkları El Kitabı, (yayınevi belli değil)-1997, s. 88. (Bu kaynakta şöyle deniyor: "İran'da Türkler'in sayıca ilk sıralara tırmanmalarında en önemli aşamayı Oğuz Türkleri'nin Kınık boyundan olan Selçuklular devri oluşturur.")

⁴ Prof. Dr. Mahmut Taki Zehtabî, İran Türkleri'nin Eski Tarihi, Tebriz-1378 (M. 2000), s.1.

“Oğuz Han'ın zamanından ta Çingiz Han zamanına kadar Tin ve İtil ve Yayık, bu üç suyun yakasında Kıpçak'tan başka il (él) yok idi. Dört bin yıla kadar o yerlerde oturdular. Onun için o yerlere Deşt-i Kıpçak derler.”⁵

Diğer yandan bütün tarihî kaynaklarda, İran'da Farslar tarafından sadece 4 devletin kurulduğu gösterilmektedir. Akamenis Devleti (M.Ö. 559 - M.Ö. 330); Sasanî Devleti (M.S. 226 - M.S. 652; Pehlevî yönetimi (1925 - 1979) ve İran İslâm Cumhuriyeti (1979'dan günümüze).

Romalılar ve Araplar'ın çok uzun sürmeyen hakimiyetleri bir kenara koyulursa, İran'ın tarih boyunca, Türk hakimiyetinde bir Türk devleti olduğu görülür. İran resmî verilerinde ve genellikle bu verilere dayanarak yayın yapan dış basında, İran'daki Türkler sadece Azerî Türkleri'nden ibaret gösteriliyor.⁶ Halbuki İran'da, Azerî Türkleri'yle birlikte Afşarlar, Bahtiyarîler, Halaçlar, Sâve Türkleri, Hemedan Türkleri, Huzistan Türkleri (Eşgan Türkleri), Kaçarlar, Karapapaklar,⁷ Türkmenler, Özbekler, Şahsevenler, Kayarlar, Kaşkayîler⁸ gibi birçok Türk boyu yaşamaktadır.

İran Türklüğü, Türk Dünyası'nın en önemli yerlerinden birisinde bulunmaktadır. Orta Asya, Uzak ve Orta Doğu, Anadolu, Kafkasya Türk bölgelerinin geçit yolu üzerindedir. Bu özellik ona Türk Dünyası'nın sanatının ve kültürünün hülâsas olma özelliğini kazandırmıştır. Üstelik yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliği, güzel tabiata ve hoş bir iklime sahip olması sebebiyle ihtiraslı milletlerin sürekli dikkat merkezinde olmuştur. Buna rağmen Azerbaycan ve İran Türkleri çok büyük medenî gelişmeler göstermiş, çok köklü kültür ve medeniyet merkezleri oluşturmuşlardır. Oluşturdukları Bakü, Tebriz, Gence, Erdebil, Şeki, Kazak, Berde, Nahcivan, Urmiye, Şemkir, Şamahı, Marağa, Meşhed, Beylegan, Halhal, Sâve, Sulduz gibi edebî, medenî kültür merkezleri yüzyıllarca dünyaya ilim ve kültür sunmuştur.

Bu bölge Türkler'inin edebiyatları da diğer Türk devlet ve topluluklarının edebiyatlarında olduğu gibi sözlü edebiyat geleneği ile hayat bulmuş ve yaşamıştır.

Türk milletinin en belirleyici kültürel kimliği olan Türk halk edebiyatı, Türk Dünyası'nın her yerinde gösterdiği benzerliği, ortaklığı burada da göstermektedir.

⁵ Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Türklerin Soy Kütüğü, Hazırlayan: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 32 (Esas metin: s. 19).

⁶ “Le Monde” gazetesi, Paris, Vendredi 8 Mars 1996.

⁷ Ramazan Özey, Dünya Denklemine Ortadoğu, Öz Eğitim Yay., İstanbul-1997, s. 268.

⁸ Mehmet Emin Resulzâde, “İran Türkleri”, Türk Yurdu, c. I, Sayı: 4, s. 108-110; Dünyada Türkler, Margaret Bainbridge-Pierre Oberlin, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), Say Yay., İstanbul-1995, s. 149; A. Zeki Velidi Togan, a. g. e., s. 91; Ramazan Özey, a. g. e., s. 268; Ali Rıza Sarrafi, a. g. e. s. 7.

Avrupa içlerindeki Gagauz Türkleri'nin dilindeki manilerin, bilmecelerin benzerlerini hatta aynılarını İran Türkleri arasında görmek, duymak mümkündür:

"Damdan çıktı üç güzel,
Damın etrafın gezer.
Elinde bir teste gül,
Kendi gülden ta güzel." ⁹ (Gagauz Türkleri)

"Dama çıkmış bir güzel (Delilo...)
Damın etrafın gezer (Delilo...)
Elinde bir deste gül (Delilo...)
Kendisi gülden güzel (Delilo...)" ¹⁰ (Anadolu-Diyarbakır)

"Ezizim gülden güzel,
Oğur bülbülden güzel,
Yâr mene bir gül verib,
Özü o gülden güzel." ¹¹ (İran Türkleri)

"Dörd gârdaş var,
Her cür geçer,
Birbirlerine çatmaz." ¹² (Araba)
(İran Türkleri)

"Dört kardaş,
Birbirini kovalar,
Bir türlü erişemeerler.
Nedir o?" ¹³ (Arabanın tekerlekleri)
(Gagauz Türkleri)

VII. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan ve İran coğrafyası bazen bizzat Araplar'ın bazen de Arap güdümlü yönetimlerin elinde kalmıştır. Bu yönetimler Arap dilini ve edebiyatını İslâm dini ile birlikte bölge halkına ısrarla sunmuşlardır. Hakimiyetin dili Arapça yapılmıştır. Bu sebeple devrin şair ve

⁹ H. Güngör, M. Argunşah, Gagauz Türkleri, Tarih-Dil Folklor ve Halk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1991, s. 158.

¹⁰ Selçuk Yıldırım, Besim Akkuş, Cınuçen Tanrıkorur, Orta Okullar için Müzik, M.E.B. Yay., Ankara - 1989, s. 30.

¹¹ Cenubî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, Elm Neşriyyatı, Bakı-1994, c. IV, s. 371.

¹² a.g.e., Bakı-1983, c. II, s. 539.

¹³ H. Güngör, M. Argunşah, a. g. e., s. 97.

yazarlarının çoğu, eserlerini Arapça yazmışlardır. İlk dönemlerde eserlerini Arapça yazan müelliflerden bazıları şunlardır: Ebu Nesr Mensur ibn Mümkân Tebrizî, Hattat Nizâmî Tebrizî, Ebül Mehasin Hüseyin ibn Ali Tebrizî, Ali ibn Hibbetullah Tebrizî, İskafi Zencânî, Hatib Tebrizî...

Katran Tebrizî, Kâfi Zehir Hemedanî gibi bazı Türk şairleri ise Farsça yazmışlardır.

XI. yüzyılın başlarından itibaren Arap hakimiyetine son veren Selçuklu Türkleri, bütün Kafkasya, Azerbaycan ve Yakın Doğu'ya sahip olup, bu bölgede hakim zümreyi teşkil etmişlerse de Fars diline büyük tolerans tanınmaları ve Türkçe'ye yeterince önem vermemeleri sebebiyle bilhassa Farsça yazılan Türk edebiyatında artma devam etmiştir.

XI. ve XII. asır şairlerinden, elimizde 26 beyti bulunan, Nizamîye Medresesi'nde tahsil almış devrin büyük dilci ve edebiyatçılarından olan Ömer Gencî (Gence-1085?- Merv-1155), yine aynı dönemde Azerbaycan'ın Hoy şehrinde doğup büyüyen ve meşhur Arap şairi Ebüllelâ'nın divanına yazdığı "Tenvir" adlı şerhi ile tanınan Yusuf ibn Tahîr; "Medain Harabeleri" adlı meşhur felsefî şiirin sahibi Hakanî Şirvanî (1126-1199), çok önemli eserlerin müellifi, panteist bir filozof olarak tanınan ve 32 yaşında fanatik cahil din adamları tarafından feci şekilde öldürülen Eynelguzzat Miyaneci (1099-1131), Gence'de doğup büyüyen ve 44 yaşında Şirvan'a gelerek sarayda "meliküşşüera" rütbesine kadar yükselen, Hakanî ile hiciv çatışmasına giren ve Sovgendnâme (Antnâme) eseriyle meşhur olan Nizameddin Ebülülâ Gencevî (1096-1159), Ebu Nizam Muhammed Felekî Şirvanî (ölm. 1159/69), Emir İzzeddin Şirvanî, Ebülmekârim Mücireddin Beyleganî (ölm. Tebriz, 1190), Kızıl Aslan'a yazdığı "Raiyye" kasidesi ile meşhur olan Givâmî Müterrizi Gencevî (ölm. 1190)... eserlerini Farsça ve Arapça yazmışlardır. Ancak bu asırlarda bütün Türk illerinde olduğu gibi Azerbaycan ve İran coğrafyasında da halk şairleri ve âşıkları, saray hakimlerinin ismarlamaları ile değil halkın arzu ve talepleri doğrultusunda Türkçe şiirler, türküler koşmuşlar; destanlar, hikâyeler söylemişler, anlatmışlardır. Ne yazık ki bu şair/âşıkların eserlerinden çok azı günümüze kadar gelip çıkmıştır.

Azerbaycan ve İran Türkleri'nin XI. ve XII. yüzyıllardaki siyâsî, sosyal, medenî, kültürel ve edebî sahalardaki başarılarının ifadelerini bilhassa Mahsefî Gencevî, Hakanî Şirvanî ve Genceli Nizamî gibi ediplerin eserlerinde bulmamız mümkündür. Azerbaycan ve İran Türk edebiyatının intibak döneminin ilk ve en kudretli temsilcisi olan Hakanî, siyâsî ve sosyal meseleleri mısralara dökerek şiire büyük sanat gücü kazandırmıştır. Devrin hanlarını, şahlarını ve onların feodal karakterli yönetimlerini büyük bir cesaretle tenkit etmiş ve bu hususları eserlerinde ele almıştır. Hacca gitmeyi sebep göstererek saraydan çıkmış, Yakın ve Orta Doğu'nun bütün kültür ve medeniyet merkezlerini gezmiş, 36 yaşında Mekke'ye gitmiş, Sasanîler'in başkenti "Tak-i Kesra"nın karşısında durarak "Medain Harabeleri" adlı şiirini yazmıştır. Bu felsefî şiiri ile devrin karakterini çizmiş, tarihî kalıntılardan yola çıkarak geçmiş ve hâli büyük bir vukufla yorumlamıştır:

“İbretle bah, éy könlüm, bu âleme gel bir an,
Éyvan-i Medain’i ayiné-yi ibret san.

...

Bah, Decle köpüklenmiş, her dalğa dodağında,
Bir éyle uçğudur ki, doğmuş könlü ahından.

...

Zencire düşen Decle zencir kimi gıvrılmış,
Éyvan-i Medain’i görcek yér ile yéksan.”¹⁴

Hakanî, ülkesine döndükten sonra sarayla ve devrin hakim güçleriyle yine geçinememiştir. Şahların adaletsizliklerini ve haksızlıklarını dile getirmiştir. Gerçekleri yazarak sıkıntılara düşmeyi, sarayın debdebeli, dağdağalı hayatına tercih etmiştir. Şirvan şahlarından Menuçehr ve Ahsitan’ın zamanında iki defa hapsedilmiştir. Hapishanede de düşünce ve ideallerini terennüm etmiştir:

“Bir ğuduz it zindanda kéşikçim olmuş benim,
Ağlar gözümden şirin yuğu ğovulmuş benim.

Sudan ğorhar, déyerler, ğuduz it ğapmış insan,
Bununçündür ki, men de ğorhuram göz yaşımdan.”¹⁵

Türk edebiyatında sayıları çok olmayan kadın şairlerimizden birisi olan Mahsetî Gencevî’yi, XII. yüzyıl Azerbaycan’ında, parlak bir yıldız gibi görüyoruz. O, bu devir Türk kadınlarının muhabbetini, arzusunu, ıstırabını, rübâilerine mısra mısra işlemiştir:

"Hicrinde gündüzüm géce oldu, yâr!
Zamanın elinden könlüm ğan ağlar.
Gönder heyâlini bize bir géce,
Görsün néce üzür meni intizâr.”¹⁶

Dünya edebiyatına, değerli eserleri, rengârenk fikirleri ve büyük idealleri ile nefes katan büyük Türk şairi Genceli Nizamî de XII. yüzyıl Azerbaycan’ında boy göstermiştir. Mesnevî türünde, kendisinden sonra gelen bütün Türk ve Fars şairlerinin hocası olan büyük Türk şairi Nizamî, sarayların sâyesine sığınmamıştır. Halkla beraber, Hak’la beraber yaşamıştır. Mahzenü’l Esrar (Sırlar Hazinesi) adlı eserinden birkaç beyit:

¹⁴ Haġanî, Séçilmiş Eserleri, Tertib Éden: Memmedaġa Sultanov, Yazıcı Neşr., Bakı-1987, s. 361. (Şiir M. Rehim tarafından tercüme edilmiştir.)

¹⁵ Ali Kafkasyalı, İran Türk Edebiyatı Antolojisi, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum-2002, c. II, s. 115.

¹⁶ A.g.e., s. 103.

“Kölelik zencirini zilletsiz atmak olmaz,
İztirabsız ezabsız şerefe çatmağ¹⁷ olmaz.

Dünyaya fatéh olmaz zulumkârlıg, rezalet,
Yer üzünün fatéhi edalettir, edalet!

Sadıg dostun sağaldar şefasıyla yaranı,
Dönük dostun sızladar cefasıyla yaranı.”¹⁸

XIII. yüzyılın, Azerbaycan ve İran Türkleri'nin sosyal, siyasî ve ekonomik hayatında olduğu kadar medenî hayatında da büyük önemi vardır. Diğer ilim dallarında olduğu gibi edebiyat alanında da çok büyük edebî simalar yetişmiş, Azerbaycan ve İran Türk edebiyatı intibah devrini bu dönemde tamamlamıştır. İlhanlı Devleti'nin (1256-1353) istikrarlı politikası, Türk nüfusuna ve Türk diline çok ehemmiyet vermesi, Azerbaycan ve İran Türk edebiyatının en güzel çağını yaşamasına imkân vermiştir.

Azerbaycan ve İran Türk edebiyatının, şimdilik elimizde eseri bulunan, Azerbaycan Türkçesi ile yazan en kadim şairi, XIII. yüzyılın sonları XIV. yüzyılın başlarında yaşayan ve Türkçe şiirlerini “Hasanoğlu”, Farsça şiirlerini ise “Pür Hasan” mahlasıyla yazan Horasanlı Şeyh İzzeddin Hasanoğlu'dur. XIII. yüzyıl Selçuklu sarayında Türkçe ve Farsça şiirler yazan Hoca Dehhanî de Horasanlı'dır. Bu da, Oğuz lehçesi ile klâsik edebiyatın ilk önce Horasan merkezlerinde geliştiğini, yani Osmanlı ve Azerbaycan edebiyatlarının aynı kaynaktan geldiğini gösteriyor.¹⁹ Hasanoğlu'nun iki Türkçe gazelinden birisi şu beyitle başlıyor:

“Apardı könlümü bir hoş gemer yüz, canfeza dilber²⁰,
Ne dilber? Dilber-i şâhid. Ne şâhid? Şâhid-i server.”

Müellifi belli olmayan, 1632 mısradan oluşan “Ahmet Haramî Destanı” XIII. yüzyılda Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış ilk mesnevî örneğidir. Bu eserin yegâne

¹⁷ Çatmağ: Ulaşmak.

¹⁸ Nizamî, Hikmet ve Nesihetler Aforizmi, Yazıçı Neşr., Bakı-1982; Ali Kafkasyalı, a. g. e., s. 126.

¹⁹ M. Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, “Azerî” maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul-1979, c. 2, s. 129.

²⁰ Bazı kaynaklarda bu beyit “Ayırdı könlümü...” diye başlıyor.

el yazma nüshasını Talat Onay ortaya çıkarmış, 1928 ve 1946 yıllarında yayımlamıştır.²¹

XIV. asrın başlarında İlhanlı Devleti'nin zayıflamasından faydalanan Celâyirîler, Irak, İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da beylikler kurmuşlardır. Bu beylikler bölgenin imarında ve bu bölgede Türk nüfusunun gelişmesinde büyük rol oynamışlardır.²² Ne var ki asrın son yıllarında bölge Timur istilası ile sarsılmıştır. XV. asırla birlikte bölge Karakoyunlular'ın hakimiyetine girmiştir.

Bu dönemde Safaeddin Urmavî, Abdülkadir Marağayî, Fahrettin Hinduşah Nahcivanî, Fazlullah Reşideddin, Zekeriya Kazvinî gibi büyük ilim adamları sahalarında seslerini dünyaya duyurmuşlardır. Marağa'da kurulan rasathane, Tebriz'de kurulan "Reb'-i Reşidî" adlı büyük ilim ve kültür merkezi, dünyanın çeşitli yerlerinden gelen ilim ve kültür insanlarını bir araya getirmiş ve aynı zamanda çeşitli medeniyetlerin harmanlandığı merkezler olmuştur.

XIII. yüzyılda Azerbaycan, Kafkasya ve İran Türkleri arasında gelişmeye başlayan tasavvuf şiirinin, XIV. yüzyıla gelindiğinde çok büyük mesafe aldığını görüyoruz. Gelişen tasavvuf şiirinin en önemli temsilcilerinden biri Şeyh Mahmut Şebüsterî'dir. Çok iyi bir medrese tahsili gören ve Arapça, Farsça dilleriyle birlikte tabiat, astronomi ve felsefe ilimlerini de tahsil eden Saadettin Şeyh Mahmut Şebüsterî, tasavvufun teorik ve felsefî meselelerini ele alıp, panteizmin esaslarını açıklayarak, sûfîzme ve felsefeye yeni ufuklar ve yeni görüşler kazandırdığı ve soru cevap metodu ile yazdığı "Gülşen-i Râz" adlı eseriyle Azerbaycan'da felsefî ve ilmî fikrin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Onun fikirlerinden ve yorumlarından hâlâ faydalanılmaktadır.

Marağalı Evhedî XIV. asrın "ansiklopedik salnâmesi" sayılan meşhur "Câm-ı Cem" adlı eseriyle devrin edebî dünyasını zenginleştirmiştir. Yine bu devrin sanatkârlarından Essar Tebrizî ile Ali Erdebilî manzum roman diyebileceğimiz büyük manzum hikâye (poema) türünü geliştirmişlerdir. Şair Essar Tebrizî "Mehr ve Müşteri" adlı meşhur eseri ile edebiyatı, astronomiyi ve sûfîzmi kucaklaştırarak mesnevî türüne çok farklı bir boyut getirmiştir.

Kadı Burhanettin ve Yusuf Meddah'ın lirik şiirleri ve Nesimî'nin hurûfîzmi devrin diğer zenginlikleridir.

Nesimî, tarikatına çok samimi olarak bağlı kalmış, ideali ve inancı uğrunda canını feda etmeyi göze almış bir sûfidir. Savunduğu idealinin veya gittiği yolun tutarlı olup olmaması tartışılabilir da onun davasına olan samimi bağlılığı zannederim tartışma götürmüyor. Onun gibi ideali uğruna canını veren çok az kişi vardır.

²¹ Talât Onay, Destan-ı Ahmet Haramî, TDK Yay., İstanbul-1946.

²² Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yay., İstanbul-1971, c. I, s. 350.

Nesimî 1404 yılında mahkeme üyelerinin ve din adamlarının karşı çıkmasına rağmen, Sultan Müeyyeddin'in emri ile Halep'te derisi yüzülerek öldürülmüştür.²³

Çeşitli kaynaklarda yer alan bir menkıbeye göre, Nesimî'nin soyulmasına fetva veren Arap müftü, onun kanının pis olduğunu, bir uzva damlarsa onu kesmek gerektiğini söyler. Soyma esnasında Nesimî'nin bir damla kanı müftünün parmağına sıçrar. Oradakilerden birisi, "fetvanıza göre parmağınızı kesmemiz gerekmez mi?" diye sorunca, müftü: "kesmek gerekmez, suyla yıkarsak gider." diye cevap verir. Bunu duyan Nesimî, yarı soyulmuş vaziyette, İslâm'ın özünden uzak, sözde ve şekilde müslüman geçinen kara güruh zihniyetin tipik karakterini tasvir edercesine şöyle der:

"Zâhidin bir parmağın kessen dönüp Hak'tan kaçar,
Gör bu miskin âşığı ser-pâ soyarlar ağlamaz."²⁴

XV. ve XVI. yüzyıllar, Azerbaycan Türkleri'nin siyasî, ekonomik ve kültürel hayatlarının yükseliş devridir.

XV. asrın başlarında Timur'un oğulları arasında geçen mücadeleler Timur Devleti'nin zayıflamasına sebep olmuştur. Azerbaycan beylerinin mücadelesiyle de Timuroğulları Azerbaycan'dan çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Azerbaycan beylerinden Şirvanşah İbrahim, bütün beylikleri bir araya getirerek büyük bir Azerbaycan devleti kurmaya çalışmıştır. Ancak Azerbaycan'la birlikte Gürcistan, Ermenistan, Irak ve İran'ın büyük bir bölümünü ellerinde bulunduran Karakoyunlu Devleti, Şirvanşah İbrahim'in gayretlerini sonuçsuz bırakmıştır. Karakoyunlular'ın hakimiyeti de uzun sürmemiştir. Akkoyunlular, 1467 yılında Karakoyunlular'ı yenerek onların sahip oldukları bütün topraklara hakim olmuşlardır.²⁵ Böylece XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şirvanşahlar Azerbaycan'da bağımsızlıklarını ilân etmeyi başarmışlardır. XV. asrın sonlarına doğru Akkoyunlular'ın zayıflamasıyla birlikte, yıllardan beridir mücadele veren Safevî hanedanı iktidarı ele geçirmiştir. Şah İsmail 1502 yılında Safevî Türk Devleti'nin temelini atmıştır. Şah İsmail'in başında bulunduğu Safevî Devleti, kısa sürede Akkoyunlular'ın hakim oldukları bütün toprakları hakimiyeti altına almış ve Şirvanşahlar Devleti'ni de ortadan kaldırarak, bütün bu bölgeye hakim olmuştur.

Karakoyunlular'ın büyük hükümdarlarından Mirza Cihan Şah (1397-1467), sanat, edebiyat ve mimarlığa çok önem vermiştir. Türk mimarisinin şah eserlerinden

²³ E. Seferli, H. Yusifov, Gëdim ve Orta Esrler Azerbaycan Tarihi, Maarif Neşr., Bakı-1982, s. 267. (Ayrıca bu kaynakta Nesimî'nin ölüm tarihi 1417 olarak gösterilmektedir.)

²⁴ Abdülbakî Gölpınarlı, Nesimî, Usulî, Ruhî, İstanbul-1953, Varlık Yay., s. 6 ; Nesimî Divanı (Yayıma Hazırlayan: Dr. Hüseyin Ayan), Akçağ Yay., Ankara-1990, s. 24.

²⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, T. T. K. Basımevi, Ankara-1984., s. 180-187.

olan Tebriz'deki Gök Medrese'yi de o inşa ettirmiştir.²⁶ Mirza Cihan Şah, Hakikî mahlası ile Türkçe şiiirler yazmıştır. Bir gazelinin ilk beytinde "sevğilinin" verdiği ıstıraptan şöyle yakınıyor:

"Yâ Reb, ne nur imiş ki, meni yahdı nârına,
Yâ Reb, ne zât imiş ki, meni çekdi dârına."²⁷

Şah İsmail Hataî'nin, ilim adamlarını ve sanatkârları şuurulu bir şekilde koruması sâyesinde, Tebriz merkezli Azerbaycan ve İran'da bütün pozitif ilimlerle birlikte, Türkçe, musikî, mimari, resim gibi bilim ve sanat dalları altın çağını yaşamıştır. Büyük Hakan Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Tebriz'e girdiğinde bazı kaynaklara göre yedi yüz, bazı kaynaklara göre ise bin sanatkâr ve ilim adamını İstanbul'a götürmüştür. Bu hadise bile XVI. yüzyıl Tebriz'inde ilmin ve sanatın ne seviyede olduğunu açıkça göstermektedir²⁸.

XV. yüzyılda soylu bir Türk ailesinde parlak bir güneş gibi doğup Türk diline ve edebiyatına ışık saçan büyük Türk dilbilimcisi ve şairi Ali Şîr Nevâî'yi de burada yâd etmek yerinde olur.

Ali Şîr Nevâî (1441-1501), okul arkadaşı ve vefalı dostu Horasan Hükümdarı Hüseyin Baykara'nın veziri olunca, onun ilmi, dehası ve eserleri, sarayın imkânlarının da yardımı ile Herat'tan taşarak, uzak Türk illerine doğru yansımaya başlamıştır. Azerbaycan'dan ve diğer birçok Türk diyârından "Baykara-Nevâî Edebî Muhiti"ne şairler ve edipler toplanmıştır. Kimileri uzaktan uzağa, kimileri de yakınında bulunarak bu büyük Türk dehasından ilham almışlardır. Safevî Devleti kurulunca ve ilk hükümdarı Şah İsmail, devletin resmî dilini Türkçe yapıp, âlim ve sanatkârları sarayın himâyesine almaya başlayınca, Herat'ta bulunan şair ve edipler Azerbaycan'a dönmüşlerdir. Bu şair ve yazarların da tesiri ile Özbek Türkçesi ve medeniyeti Azerbaycan'da büyük kabul görmüştür. Birçok şair şiiirlerinde Çağatay Lehçesi'ni kullanmıştır. Bu sebepten büyük Türk şairi Ali Şîr Nevâî'yi de bu bölge Türk edebiyatının banilerinden birisi saymak yerinde olur.

Azerbaycan ve İran Türk dünyasında devlet adamlığı kadar şairliği ile de önemli yer tutan hükümdar şairlerden birisi de Şah İsmail Hatâî'dir (1486-1524). Devrinin en büyük şairi olan Hataî, Erdebil'in Türk asıllı ünlü şeyhi Şeyh Safi'nin torunu Şeyh Haydar ve Akkoyunlu Devleti Hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı Halime Begüm'ün evliliğinden dünyaya gelmiştir. İsmail, yedi yaşında şeyh, 12 yaşında da

²⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, a. g. e., s. 186.

²⁷ Cahanşah Heğîf, Gezelerli ve Rübileri, Yazıcı Neşriyatı, Bakı-1988, s. 84.

²⁸ Eli Ekber Vilâyeti, Şah İsmayıl Sefevî Dövründe İran'ın Haricî Elâgeler Tarihi, Bakı-1998, s. 173 (Elhüda Neşr., İran-Téhran).

şah olmuş ve Akkoyunlu devletinin başına geçmiştir. Dedesinin adından ötürü devletin adını Safevî Devleti koymuştur.

Azerbaycan ve İran Türk edebiyatı ve tarihi bu dönemde hem büyük bir şanslılık hem de büyük bir şanssızlığı birlikte yaşamıştır.

Türk edebiyatının şanslılığı, Şah İsmail'in Türkçe'yi devletin resmî dili yapması²⁹, Türk edebiyatının esasını oluşturan Türk halk edebiyatına büyük önem vermesi ve Kurbanî gibi Tufarganlı Aşık Abbas gibi halk şairlerini ve âşıklerini da diğer sanatçılarla birlikte sarayına almasıdır. Bu dönemde Türkçe ve Türk edebiyatı altın çağını yaşamıştır. Diğer yandan kendisi de şairlerinin tamamına yakını Türkçe yazmış, halk edebiyatı nazım türlerinde çok güzel şiirler oluşturmuştur.

Bu dönem Türk tarihinin ve edebiyatının talihsizliği ise iki şair Türk hakanının yani Selimî mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazan büyük hakan Yavuz Sultan Selim ile Hatâf (Hatâyî) mahlası ile Türkçe şiirler yazan Şah İsmail'in karşı karşıya gelmesidir.

Safevîler devri Türk dilinin ve Türk edebiyatının en imkânlı dönemlerinden birisi olmuştur. Ancak, "Safevîler devrinin şimdiye kadar hiç ehemmiyet verilmeyen ve tetkik edilmeyen hususiyetlerinden biri, Türkçenin ve Türk edebiyatının bu asırlar esnasında büyük bir mevki kazanmasıdır. Hükümdar ailesinin ve bütün askerî aristokrasinin ve ordunun ana dili olan Türkçe, yani Azerî lehçesi, resmî dil ve edebiyat dili olarak, sarayda ve divanda yer almıştır. İran kültürünün ve Farsça'nın hiç eksilmeyen tahakkümüne rağmen, sarayda, orduda, aristokratların muhitinde Türk şehir ve köylerinde konuşma dili olarak, Türkçe hakim idi."

Yavuz Sultan Selim'in Eylül 1514'te Tebriz'den ayrılırken beraberinde Anadolu'ya getirdiği 700 seçkin sanatkârdan birisi de Kurbanî'dir.³⁰ Türk edebiyatının ana kaynağı olan Türk Ozan Geleneği'nin en gür sesi ve elimizde eserleri bulunan, en eski âşığı Kurbanî, XV. yüzyılın sonlarında Kuzey İran topraklarında kutup yıldızı gibi doğmuş ve Türk âşıklık geleneğine ruh vermiştir. Kurbanî'nin sadece şu geraylısına bakıldığında, onun sanatının ve Türkçeyi kullanma gücünün yüksekliği görülebiliyor:

²⁹ L. Langlè, Voyages du Chevalier Charddin, en Perse, et Autres Lieux de L'orient, Le Normant, Imprimeur-Libraire, Paris, 1811, c. IV, s. 238; Peter Jackson and Laurence Lockhart, The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, London New York New Rochelle Melbourne Sydney, Volume 6, s. 950; M. Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, "Azerî" maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul-1979, c. 2, s. 130.

³⁰ A. Zeki Velidi Togan, İslâm Ansiklopedisi, "Azerbaycan" maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul-1979, c. 2, s. 113.

“Girdim yârın bağçasına,
Dédim derdim güle, güle.
Men ona éle müštağam,
Néce bülbül güle, güle.

Nâşî bağban, satma gülü,
Haramdı ahçası, pulu,
Küsdürdün şeyda bülbülü,
Daha gelmez güle, güle.

Ġurbanî’yem, ermemişem³¹,
Yâr ġesrine girmemişem,
Béle cellad görmemişem,
Aldı canım güle, güle.”³²

Azerbaycan ve İran Türk edebiyatı kadar Osmanlı/Anadolu edebiyatının tekâmülünde de büyük bir nüfuza sahip olan Fuzûlî’nin eserleri Azerbaycan ve İran Türkleri arasında âdeta kutsal bir kitap sayılmıştır. Onun eserleri sayesinde Türk dili ve edebiyatı bu coğrafyada yüzyıllarca büyük bir vakar ile hayatiyetini devam ettirmiş, yabancı tesirlerden kendisini korumayı başarmıştır.³³

Fuzûlî, Azerî lehçesinin hakim olduğu Tebriz, Gence, Kayseri, Bağdat dörtgeninin Bağdat köşesinde oturmuş ve bu bölge ile birlikte bütün Türk Dünyası’na, hatta bütün dünyaya edebiyat ziyafeti çekmiştir. Kendisinden sonra gelen Azerî, Çağatay ve Anadolu lehçesiyle yazan birçok şaire ışık olmuştur. O, büyüklüğünü zamanın ilim ve edebiyat dili olan Arapça, Farsça ve Türkçe eserler vücuda getirerek Arap şairlerden de Fars şairlerden de daha güçlü şiirler yazabildiğini göstermiştir. Cihan hakimi devletin, cihan hakimi şairi olduğunu ispatlamıştır. Böyle olduğu için Azerbaycan edebiyatı, XVI. yüzyılda bilhassa nazım dalında Çağatay edebiyatı ve Anadolu edebiyatı gibi İran şiiri ile arada mesafe bırakmamıştır.

XVII ve XVIII. yüzyıllar, Azerbaycan ve İran tarihinin en sıkıntılı ve en sancılı dönemlerinden birisidir diyebiliriz. İktidar kavgaları, iç isyanlar ve dış saldırılar sebebiyle merkezî yönetim gittikçe zayıflamış, ülke bir kaos içerisine düşmüştür. Açlık, yokluk ve haksızlıklardan bunalan halk isyanlara başlamıştır. Tufarganlı Abbas, Hasta Kasım, Meşkinli Mehemmet gibi üstadlar bu yüzyıllarda halkın gönül tercümanı olmuşlardır. Bunlardan başka Azerbaycan Türkçesi ve

³¹ Ermemişem: Ulaşamamışım.

³² Azerbaycan Âşığıları ve Él Şairleri, Tertib Édeni: Elmiġan Aġundov, Élġm Neşriyatı, Bakı-1983, c. I, s.20.

³³ Köprülü, a. g. e., s. 135.

Farsça ile hem divan, hem de halk şiiri türlerinde mükemmel şiirler yazıp divanlar oluşturan Muhammet Emanî'yi görüyoruz. O, devrin sıkıntılarını, yolsuzluklarını büyük bir cesaretle ve keskin bir dille tenkit etmiş, devrin yöneticilerini sürekli adâlete, insafa davet etmiştir. Onun klâsik şiir üslûbunda yazdığı manzum hikâyeleri de önemli mevkiye sahiptir. Konusunu halk edebiyatından alan bu hikâyelerde Emânî çok ilgi çekici kahramanlar oluşturmuştur. Araştırmacılar onun iki hikâyesi üzerinde çok fazla durmaktadırlar. Bunlardan birisi “Devesi Ölmüş Kadın”, diğeri ise “Tiryekçi” adlı hikâyesidir. “Hatem Taî ve Gerib” adlı hikâyesi de meşhurdur.

Yaklaşık on bin mısradan oluşan “Verğa ve Gülşa” eserini yazan Mesihî, XVII.-XVIII. asır Azerbaycan ve İran Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan bir şairdir. Mesihî, bu eserini 1628 yılında tamamlamıştır. “Dâne vü Dâm” ve “Zebûr ü Esel” adlarında iki eserinin olduğu biliniyorsa da bunlar henüz bulunamamıştır.

1601 yılında Tebriz’de dünyaya gelen ve genç yaşlarında iken Mekke, Medine, Bağdat, İstanbul gibi dünyanın birçok yerini gezip devrin ünlü simaları ile fikir alışverişinde bulunan ünlü şair Saib Tebrizî dönemin bir diğer ünlü şairidir.

İsfahan’da sarayın sâyesine girmeyi başaramayan Saib, 1625 yılında Hindistan’a gitmiş, Şah Cihan’la görüşme imkânı bulmuştur. Şah Cihan, şaire Müsteid Han lâkabını verip onu “Hezâre” ünvanı ile taltif etmiştir. Saib, şiirlerinde XVII. yüzyıl insanının manevî hürriyetini, ahlâkî, manevî güzelliklerini terennüm etmiştir. Üç yüz bin beyitten fazla şiir yazan Saib, aynı zamanda büyük bir araştırmacıdır.

Saib, Fuzûlî edebî an’anesini 17. asır Azerbaycan şiirinde devam ettirmiştir. Şiblî Numan gibi bazı mütehassıslar onu İran şiirinin son temsilcisi olarak göstermişlerdir.³⁴

Devrin büyük şairlerinden biri de Abbas Tufarganlı’dır. XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın balarında yaşayan Abbas Tufarganlı, iyi bir tahsil görmüştür. Türkçe ile birlikte Arap ve Fars dillerini bilmektedir. Halk edebiyatı nazım türlerinin yanında divan edebiyatı nazım türlerinde de eserler vermiştir.

Meşhur “Şehriyâr ve Senuber” adlı halk hikâyesinden faydalanılarak XVIII. yüzyılda yeniden kaleme alınan “Şehriyar Dastanı” XVIII. yüzyıl Azerbaycan ve İran Türk edebiyatı nesrinin en önemli örneğini teşkil etmektedir. El yazma bir nüshası günümüze kadar gelen bu eserin müellifi kesin belli değildir.³⁵

İlmîni ve idealini davranış hâline getirmiş, bunun için de halkın dilinde deyim hâline gelen “*Her okuyan Molla Penah olmaz.*” sözüne esas olmuş Molla

³⁴ M. Fuad Köprülü, a. g. e., s. 137.

³⁵ Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, A.E.A. Neşr., Bakı-1960, s. 452; Mehemed Şehriyâr (Tertip Eden: Êlyâr Seferli), Yazıcı Neşriyyat, Bakı-1987.

Penah Vakıf, Azerbaycan edebiyatında Fuzûlî'den beri devam etmekte olan divan edebiyatı geleneğine yeni bir boyut getirmiştir. Azerbaycan Türkçesi ile yazma ve millîleşme akımını başlatmıştır. O hem klâsik tarzda, hem de âşık edebiyatı tarzında şiirler yazmıştır.

1759 yılında Gürcistan ile Azerbaycan arasında meydana gelen siyasi gerginlik yüzünden Şuşa'ya gitmiş, orada mektepler açmış, öğretmenlik yapmıştır. Karabağ hükümdarı İbrahim Han, onu saraya almış, önce dışişleri bakanı daha sonra da başvezir yapmıştır.

1795 yılında Muhammet Şah Kaçar, Karabağ üzerine yürüyünce İbrahim Han, Dağistan'a çekilmiştir. Vakıf, ülkesini terketmemiştir. Muhammet Şah Kaçar, Şuşa'yı almıştır. Şuşa'nın alınmasından yedi gün sonra Molla Penah Vakıf, idam edilmek üzere zindana atılmıştır. Vakıf'ın idam edileceği günden önceki akşam İran şahı Muhammet Şah Kaçar kendi muhafızı Sefer Ali Bey tarafından öldürülmüştür. Bazı kaynaklar bu suikastı Molla Penah Vakıf'ın tertip ettiğini, bunun için de Şuşa'dan ayrılmadığını ileri sürmektedirler³⁶. Muhammet Şah Kaçar'ın ölümünden sonra geçici olarak iktidara gelen Muhammet Bey Cavanşir, seksen yaşındaki üstad şair, büyük devlet adamı Molla Penah Vakıf'ı, oğlu Ali Ağa ile birlikte 1797 yılında idam ettirmiştir. Vakıf idam edildiğinde evi barkı her şeyi yağmalanmıştır. Bütün eserleri yakılmıştır. Elde bulunan şiirler, Vakıf hayranlarının hafızalarında ve cönklerinde saklayarak günümüze getirdikleri şiirlerdir.

Vakıf'ın şiirleri Türk dünyasının birçok yerinde türkü türkü, şiir şiir okunmaktadır. Türkiye radyo ve televizyonlarında sıkça seslendirilen "Ağla, gözüm, ayrılırsan cânândan." mısrası ile başlayan meşhur türkü Vakıf'ın koşmalarındandır.

"Ağla, gözüm, ayrılırsan cânândan,
Her kesi ki, görsen, şikâyet éyle!
Öldün gétidin, belke yârı görmedin,
Ke'be'yi kúyini ziyâret éyle!

Sen benim cânânım, rûh-i revânım,
Lebleri şirinim, gönçe dehanım,
Bir saat görmesem, tûti zebânım,
Gopacağ başıma giyâmet éyle!

Vağif bir şeydadır, dolanır bağı,
Hestedir, dermanı, dilber dodağı.
O alma yanağı, büllûr buhağı,
Allah, bed nezerden selâmet éyle!"

³⁶ E. Seferli, H. Yusifov, Gëdim ve Orta Esrler Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi, Maarif Neşr., Bakı-1982, s. 359.

Azerbaycan'ın Şemkir şehrinde doğup büyüdüğü hâlde -Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın birleştiği üçgende bulunan- Şıhlı kentine yerleşen Molla Veli Vidadî devrin bir diğer şairidir.

Molla Veli Vidadî de Hakanî gibi devrin hakim güçleriyle geçinememiştir. Herhâlde bu sebepten olsa gerek, Gürcistan'da hapsedilmiştir. Hapisteyken yazdığı "Könül hesret, can müntezer, göz yolda" mısraı ile başlayan şiiri ile hanlara ve sultanlara karşı nefretini dile getirmiştir.

"Könül hesret, can müntezer, göz yolda,
Ömr azaldı, ve'de kécđi san ile.
Bir de könlüm istediği gözleri,
Görerem mi ol şövkette, şân ile? "

XVIII. yüzyılın sonları XIX. yüzyılın başlarında gür seslerini duyduğumuz şairler arasında Sâve Kaşkayî Türkleri'nden Telim Han'ı, Kaşkayî Türkleri'nden Harakanlı Yusuf Ali Bey Hüsrev'i ve Nahcivanlı Heyran Hanım'ı sayabiliriz.

Telimhan (1742 - 1829), Orta İran'da, Tahran ile Kum arasında bulunan ve bütün köyleriyle birlikte tamamen bir Türk ili olan, Sâve şehrendendir.³⁷ 14-15 yaşlarından itibaren çok mükemmel şiirler yazdığı için Telimhan'a, "Hak âşığı" denilmiştir. 1996 yılında kaybettiğimiz Sâve Kaşkayî Türkleri'nden Ali Kemalî, on yıldan fazla bir zamanını ayırarak Telimhan'ın yaklaşık on bin beyit şiirini toplamış ve bir divân hâline getirip baskıya hazırlamıştır³⁸.

Büyük Türk şairi Telimhan bir şiirinde kendisini şöyle tanıttır:

"Bilenler bilsinler men Têlimhan'am,
Bilmiyenler bilsin gövherem, kânam,
Merâğey sakini esli Türkmanam,³⁹
Geze geze bu cahannan gelirem."⁴⁰

Telim Han'ın sanat gücünü ortaya koyduğu bir şiiri:

³⁷ Kafkasyalı, a. g. e., c. III, s. 53.

³⁸ Dr. Gulam Hüsêyin Begdili, Yéni Tapıntılar ve Medenî İrsimize Bir Nezer, Varlığ dergisi, 1360 (1981), Téhran-İran, Sayı: 25, s. 57.

³⁹ Bu mısra bazı yayımlarda "Sakin-i Merağay'am" şeklinde yazılıdır: Varlığ dergisi, 1360 (1981), Téhran-İran, Sayı: 25, s. 53.

⁴⁰ Ali Kemalî, Güney İran Türklerinin Şairleri: Yusuf Hüsrev, Varlığ dergisi, 1360 (1981), Téhran-İran, Sayı: 25, s. 50-58; Kardaş Edebiyatlar, 1994-Erzurum, Sayı: 28, s. 28-32; Sayı: 38, s. 12-17 ve Sayı: 39, s. 26-29.

“Gül başımdan, gül ağılımı gül aldı,
Gül gaşların gül gözlerin gül üzün⁴¹.
Gül teklifi, gül bizlere gül étme,
Gül gédin siz, gülşeninden gül üzün⁴².”

Harakanlı Yusuf Ali Bey Hüsrev, tarih boyunca Sâve Bölgesi’ni vatan tutmuş Kaşkayî Türkleri’ndendir. Dr. Ali Kemalî Bey’in araştırmalarına göre 18. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen⁴³ Harakanlı Yusuf Ali Bey Hüsrev, devrinin gür sesi olmuştur:

“Soruşmadın yâr, ehvâlin nécedir,
Olmuşdur başıma dünya dar benim.
‘Sultan’⁴⁴ başın üçün günüm gécedir,
O bîneva ğemli göynüm zâr benim.

...

Heğîget âşîgem billah degil laf,
Zeri zerger tanır, negreni serraf.
Felek, reva degil, özün vér insaf,
Şikâr édib terlanımı sar benim.

...

Yusuf(i) Hüsrev’i étdin hûn ciger,
Gülşen ekdim, hicran éyledim semer,
Bîvefâ olma sen, vefalı dilber,
Sultan sende çoh ümidim var benim.”⁴⁵

Heyran Hanım (1780?-1850?) adında güzel bir Türk kızının musikîyle yoğrulmuş güzel sesini Nahcivan’dan duyuyoruz. Nahcivan’ın Dünbülî oymağından Heyran Hanım, Rus-İran (1826-1828) Savaşı’nda yenilen Şah orduları geri çekilirken, Ruslar yol güzergâhında bulunan yerleşim yerlerindeki halkı da İran’a göçe mecbur ederler. İyi bir tahsil alan ve şark dillerini ve edebiyatlarını iyi bilen Heyran Hanım da zorunlu olarak Tebriz’e göçenler arasında yer alır.

1828 Türkmençay antlaşması ile ikiye bölünen ülkesinin hâlini bir gazelinde şöyle hissettirir:

⁴¹ Üz: Yüz, çehre.

⁴² Üz- : Koparmak; Kardeş Edebiyatlar dergisi, 1997-Erzurum, Sayı: 38, s. 17.

⁴³ Ali Kemalî, Günéy İran Türkleri’nin Şairleri: Yusuf Hüsrev(2), Varlık Dergisi, Téhran-1985, Sayı: 71-72, s. 91-93.

⁴⁴ Sultan: Sevdîği kızın adıdır.

⁴⁵ E. Ağçaylı, Gaşgayî Él Edebiyatı, Gülşen Çapšanasesi, 1361-Tebriz; Kafkasyalı, a. g. e., c. III, s. 58.

“Olubdu gem yatağı, şâd gördüğün könlüm,
Dağıldı gülseden, abâd gördüğün könlüm.

...

Çekib şerareler, étدی vücudumu Héýran,
Misal-küré-yi heddad gördüğün könlüm.”⁴⁶

İran Türkleri'nin son iki yüzyıllık tarihi onun bütün tarihinin hülasası gibidir. Bu zaman dilimi içerisinde meydana gelen siyasî ve sosyal olaylar, İran Türkleri'nin talih, tarih, kültür ve edebiyatını derinden etkileyerek büyük izler bırakmıştır.

İslâmiyet öncesinde Zerdüştiliğin⁴⁷, İran'ı “din devleti” yaptığı gibi İslâmiyet sonrasında da bilhassa Safevîlerle birlikte İran “mezhep devleti” olmuştur⁴⁸. Bu anlayış İslâm ülkeleri arasında birçok çatışmalara sebebiyet vermiş, bölge her zaman sancılar içerisinde olmuştur.

XX. yüzyılın başlarında İran, Kafkasya ve Osmanlı Devleti topraklarında meydana gelen “meşrutiyet” hareketlerinden bahsetmeden, bu hareketlerin oluşmasında etkili olan fikirlerden birkaç cümle ile söz etmek yerinde olur. Bu “hürriyetçi” ve “meşrutiyetçi” hareketlerin oluşmasında etkili olan fikir akımlarından önemlileri Cemalettin Efgani'nin ve İsmail Gaspiralı'nın fikirleridir.

1838 yılında Hemedan'ın Türk köylerinden Esadabad kasabasında⁴⁹ dünyaya gelen ve küçük yaşta Afganistan'a giderek Kâbil medresesinde İslâmî ilimlerin en yüksek derecesine kadar tahsilini ikmal eden, felsefe ve müspet ilimlerle yakından ilgilenen Cemaleddin Efgani (Esadabadî), Hindistan'dan İngiltere'ye, Mısır'dan Türkistan'a, Bağdat'tan İstanbul'a kadar birçok ülkede bulunmuş, birçok devlet, ilim ve fikir adamıyla görüşmüş, onlara fikirlerini serdetmiştir.⁵⁰ Müslümanları içinde buldukları taassup âleminde kurtarmak için çalışan Efgani'nin asıl gayesi, “Müslüman memleketlerini Avrupalıların siyasî nüfuz ve iktisadî istismarından kurtararak, bu ülkelerde liberal siyasî idareler kurmak suretiyle, onların dahilî inkişaflarını temin etmek ve böylece, Şii İran da dahil olmak üzere, bütün İslâm âlemini bir tek halifenin siyaseti altında toplayıp,

⁴⁶ Kafkasyalı, a. g. e., s. 62.

⁴⁷ Tahsin Yazıcı, İslâm Ansiklopedisi, “Safevîler” maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul-1980, c. 10, s. 53; Nizâmü'l-Mülk, Siyâsetnâme, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, İkinci Baskı, s. 247.

⁴⁸ Taha Akyol, Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, Milliyet Yay., İstanbul-1999, s. 93.

⁴⁹ Büyük Larousse, Milliyet yayınları, c. 5, s. 2256; Mehmet Emin Resulzâde, İran Türkleri, Türk Yurdu, (1328) c. II, Sayı: 9 (21), s. 650.

⁵⁰ Mümtaz'er Türköne, Cemaleddin Efgani, T.D.V. Yay., Ankara-1994, s. 15.

Avrupa'nın müdahalesine mukavemet edecek kuvvetli bir İslâm devleti vücuda getirmek idi⁵¹”.

Diğer yandan fikirlerini “Dilde, fikirde, işte birlik” cümlesi ile formüle eden İsmail Gaspıralı'nın Kırım'ın başkenti Bahçesaray'da 10 Nisan 1883'te yayımlamaya başladığı “Tercüman”⁵² gazetesinin ve Bakü'de Hasan Bey Zerdabî'nin 22 Temmuz 1875'ten itibaren ayda iki defa çıkardığı “Ekinci”⁵³ gazetesinin ilimden, eğitimden, birlikten yana görüşleri de İran Türkleri'ne tesir etmiştir.

Bu fikir akımlarının paralelinde olsa gerek Mirza Hasan Rüşdiyye⁵⁴ 1893'te “Debistan” ve “Rüşdiyye Millî Mektebi” adlarında mektepler açmış, ders kitapları yazmıştır. Habibullah Ağazâde de 1907 yılından itibaren Urmiye'de “Feryâd” adlı haftalık bir Türkçe gazete çıkarmayı başarmış, ancak 23 sayı çıkarabilmiştir. 1909 yılında da Tebriz'de “Sohbet” adlı Türkçe haftalık bir gazete daha çıkarılmaya başlanmıştır. Bu gazete de 4. sayısında yayımlanan “Kec Gaburga” (Eğri Kaburga) adlı yazıdan dolayı kapatılmıştır. 1911 yılında tekrar Habibullah Ağazâde ve Mahmut Eşrefzâde “Ferverdin” adlı bir Türkçe gazete çıkarmışlardır ve 28 sayı çıkarılabilmıştır.⁵⁵

Mirza Şafi Vazeh, Abbasgulu Ağa Bakihanov, Mirza Fetali Ahundov, Celil Memmedguluzâde, Hasanbey Zerdabî mektebinin üyeleri gibi görülen M. A. Talibzâde (1834-1911) ve Z. Marağayî (1837-1910), İran Türkleri'nin ve bütün İran halkının içinde bulunduğu durumu, feodal idare tarzını, diktatör şah idaresinin amansız zulmünü, toplumdaki çete ve mafya hakimiyetini, yolsuzlukları, zorbalıkları, bazı din ve devlet adamlarının din, mezhep, tarikat adı altında yaptıkları rezillikleri, şuurlu bir vatan evladının yürek yangısıyla tasvir etmişler, uyuyan ve uyuşmuş halkı uyarmağa, düşünen beyinlerin dikkatlerini bu gerçeklere çekmeğe çalışmışlardır. Mirza Abdurrahim Ebutalibzâde⁵⁶, “Kitab Yüklü Êşşek” (1888), “Ehmed'in Kitabı” (I. c. 1894, II. c. 1895) ve “Azadlığ Hağğında İzahat” (1906) adlı kitaplarıyla İran ve Doğu halklarının hayatını, düşüncesini, tavrını, davranışını, beklentilerini büyük bir ayna gibi yansıtmıştır. Zeynelabidin Marağayî de “İbrahim Bey'in Seyahatnâmesi” adlı üç ciltlik romanı ile (I. c. 1896. II. c. 1905,

51 İ. Goldziher, İslâm Ansiklopedisi, “Cemaleddin Efganî” maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul-1977, c. 3, s. 81; Nihat Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yay., İstanbul-1971, c. II, s. 1084.

52 Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2, Dergâh Yay. İstanbul-1987, s. 174.

53 Köprülü, a. g. e., c. 2, s. 145.

54 Kafkasyalı, a. g. e., c. III, s. 444.

55 Resulzâde, a. g. e. c. II, sayı: 10 (22), s. 677.

56 Kafkasyalı, a. g. e., c. III, s. 343.

III, c. 1909) İran şah rejiminin kokuşmuşluğunu, emperyalist güçlerin İran gibi Müslüman ülkeleri nasıl sömürdüklerini, Müslüman halkların emperyalist devletlerin tuzaklarına nasıl düştüklerini, Avrupa devletlerinin niçin ilerleyebildiklerini, İran yönetimindeki yabancı işbirlikçilerin insanlık dışı uygulamalarını, gözler önüne sermiş ve hâl çâreleri göstermiştir.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde asırlardan beridir devam eden din, mezhep ve tarikat çatışmalarına bir de siyasî çatışmalar eklenmiştir.

1907 Eylül ayının ilk günlerinde bir şiir dillerde dolaşmaya başlamıştır. Bu şiir, Tebriz toprağının evladı Sarraf Hacı Rıza'nın "Dur, Vekt-i Seherdir!" (Kalk, Seher Vaktidir!) adlı şiiridir. Halkın irfanından doğan bu şiir halkın vicdanına hitap etmektedir. İngiliz konsolosluğunun önünde yapılan büyük bir mitingde okunan bu şiir, ülkeyi ayağa kaldırmıştır. Şair, "Millet-i İslâm" ifadesi ile sömürgeci güçlerin hakimiyetleri altında bulunan, sömürülen, kanları emilen, kasıtlı olarak geri bırakılan müslüman halklara seslenmektedir.

"Éy Millet-i İslâm, oyan, veğt-i seherdir!
Gör bir ne heberdir!

Besdir⁵⁷, bu geder yatma, çürürsen, ne heberdir,
Dur⁵⁸, veğt-i seherdir!
Ġafil düşüben dinini dünyaya satıbsan,
Yüz ildi yatıbsan.

...

Min yérden ayıldır seni biçâre ehibba,
Terpenmisen esla!

...

Tapdar⁵⁹ seni hemsâyelerin, durma, déyir yat.
Kéçmiş ola, héyhât! Bu dövrde her kimse yata ğanı hederdir,
Dur, veğt-i seherdir!
Gün oldu günorta, hamı yatmışlar oyandı,
Öz éybini ğandı⁶⁰.
Sen yat, ğoy olar dursun, olar çünki beşerdir,
Dur, veğt-i seherdir!

...

⁵⁷ Besdir: Yeterlidir.

⁵⁸ Dur- : Kalkmak.

⁵⁹ Tapta- : Çiğnemek, ayak altına almak.

⁶⁰ Ġan- : Anlamak, idrak etmek.

Çanmazlığının⁶¹ gedrini bil, yahşı semerdir,
Dur, veğt-i seherdir!”⁶²

Meşrutiyetçilerin baskısına dayanamayan Şah Muzaffereddin 7 Eylül 1907 günü meşrutiyet ilân eder ve kısa süre sonra da ölür. Sömürgeci Rus ve İngiliz devletleri, Ağustos 1907’de bir araya gelerek İran’ı iki nüfuz bölgesine ayırırlar. İran’ın kuzeyi Ruslara, güneyi ise İngilizlere bırakılır. Bu durumu öğrenen hürriyetçiler ve encümen üyeleri meclise yürürler ve Şah’ın azlini isterler. Tahran’da kanlı çatışmalar devam ederken, Tebriz’de bulunan meşrutiyetçiler de ayaklanırlar. Başlarında 1867 Karadağ doğumlu Settar Han ve 1861 Tebriz doğumlu Bağır Han vardır. Bu iki Türk Beyi Tebriz’deki Rahim Han yönetimindeki Şah ve Rus birliklerine karşı kahramanca savaşır.

Settar Han, mücadelesini dünyaya duyurur. Birçok yerden Settar Han’a yardım gelir. Settar Han ve Bağır Han 300 kişilik bir süvari ile Tahran üzerine yürür. Meşrutiyeti kurmak için İngiliz ve Rus yanlısı Şah’ın azledilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Tebriz başsız kalır. Bekledikleri fırsatı yakalayan Ruslar Tebriz’i işgal ederler.

Tahran’a giren Settar Han, yeniden meşrutiyeti ilân ettirmeyi başarır da bu durum uzun sürmez. Rus Kazakları ve Şah birlikleri 300 kişilik Settar Han birliğinin etrafını sararlar. Settar Han ve Bağır Han teslim olmaz. Güçleri bitinceye kadar savaşır. Bağır Han yakalanıp sürgüne gönderilir ve sürgünde boğdurulur. Sürekli göz altında tutulan Settar Han ise 16 Kasım 1914 günü ölür. Böylece İran Türkleri’nin millî mücadelesi emperyalist güçler tarafından yıkılır.

Seyid Eşrefeddin Gilânî (1872-1934), bu durum karşısında duyduğu ıstırapı, yaşananları “Ey Vay, Veten Vay!” adlı şiirinde şöyle dile getirir:

“Çem deryasına gerğ oldu veten, vay!
Éy vay, veten vay!
Getirin ona tabut, kefen, vay!
Éy vay, veten vay!
Bu yolda feda oldu cavanlar,
Töküldü çanlar.
Al géydi tamam sehra, çemen, vay!
Éy vay, veten vay!”⁶³

⁶¹ Çanmazlık: Anlamamazlık, anlayışsızlık.

⁶² Cenûbî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, Élm Neşriyyatı, Bakı-1983, c. 2, s. 35.

⁶³ A. g. e. s. 57

1908 yılında İstanbul'da İkinci meşrutiyetin ilân edilmesi ile İran ve İran Azerbaycanı'ndaki bu meşrutiyet hareketinin paralellik arz etmesi de zannedirim manidardır.⁶⁴

Settar Han'ın hürriyet mücadelesi halkın dilinde millî destana dönüşmüştür. Dili söz söyleyen, eli kalem tutan hemen herkes bu millî mücadele için söz söylemiş yazı yazmıştır.

XX. yüzyılda, İran Türklerini çok yakından etkileyen olaylardan biri şüphesiz ki Ekim 1917 Bolşevik İhtilali'dir. Çarlık Rusyası döneminde İran, Ruslar ile İngilizler arasında "iki nüfuz dairesine" bölünmüştü. Ekim ihtilalinin ilk aylarında sosyalist yönetimin başı Lenin, Rusya ve Doğu Müslüman işçileri için yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "Biz ilân ediyoruz ki, İran'ı bölmek hususundaki muahede yırtılmış ve lağvedilmiştir"⁶⁵.

Çarlık Rusyası'nın dağılmasından sonra iktidara gelen sosyalist yönetim, hakimiyeti ve nüfuz alanında bulunan ülkelere geçici de olsa biraz hürriyet vermiştir. Bu ülkelerin bazılarında yönetim millî komiteler tarafından yürütülmeğe başlanmıştır. Bu bölgelerden biri de İran Türkleri'nin büyük bir kısmının yaşadığı Tebriz merkezli İran Azerbaycanı'dır. O günlerde İran Türklüğünün başında büyük bir âlim, mütefekkir ve inkılâpçı lider olan Şeyh Muhammed Hiyabanî vardır⁶⁶.

Hiyabanî, daha gençken Settar Han inkılâbı döneminde ateşli bir inkılâpçı olarak görülmüş, meşrutiyet hareketinin içinde yer almış, ardından Encümen-i Tebriz'in üyesi olmuş ve 1909'da milletvekili olmuştur. Mehmet Ali Şah'ın tahttan indirilerek yerine oğlu Ahmet Şah'ın getirilmesi ve ardından Ruslar tarafından 2. dönem meclisin dağıtılması üzerine Hiyabanî, Horasan'a gitmiş oradan da Bakü'ye geçmiştir.

Hiyabanî 1914 yılında tekrar Tebriz'e dönmüştür.⁶⁷ Ülkede karışıklık devam etmektedir. Tahran yönetiminin baskısıyla iki defa Tebriz'den uzaklaşmak mecburiyetinde kalmış olan Hiyabanî, 28 Şubat 1918'de Rus ordularının İran Azerbaycanı'nı terketmesinden sonra Tebriz'e döner.

Bu arada 28 Mayıs 1918'de Kuzey Azerbaycan'da Mehmet Emin Resulzade'nin başkanı olduğu Millî Şura, "Cumhuriyet" ilân etmiştir. 18 Haziran 1918 günü Ali İhsan Paşa komutasındaki Türk ordusu Tebriz önlerine gelir, Tebriz halkı ellerinde Türk bayrakları olduğu hâlde paşayı karşılarlar ve ona şehrin

⁶⁴ Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Ötügen Yay., c. 7, s. 210.

⁶⁵ Cenûbî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, Élm Neşriyyatı, Bakı-1988, c.2, s. 6 (Ön Söz).

⁶⁶ Kafkasyalı, a. g. e., c. VI, s. 383.

⁶⁷ E. S. Sumbatzâde, Ş. E. Tağiyéva, O. S. Melikov, Cenûbî Azerbaycan Tarihinin Oçérki (1828-1917), Élm Neşriyyatı, Bakı-1985, s. 198.

anahtarını teslim ederler.⁶⁸ Osmanlı Ordusu'nun desteklediği Kaçar prenslerinden Macid al-Saltana Tebriz genel valiliğine tayin edilir. Demokrat Parti buna karşı çıkar. Hiyabanî ve arkadaşları durumu Osmanlı Ordu Komutanı ile görüştürler. Ne yazık ki Paşa ile Hiyabanî anlaşamazlar. Hiyabanî, Kars'a gönderilir. Bu sırada I. Dünya Savaşı sona ermiş, Kars'ta Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmeti kurulmuştur. Bütün bu bölgeden Kasım 1918'de Osmanlı ordusu çekilir. Şeyh Muhammed Hiyabanî, Tebriz'e döner. 1919 Haziran'ında Tebriz İngilizler'in desteği ile tekrar İran'ın hakimiyetine girer.

Demokrat Parti 7 Nisan 1920 günü "Azadistan" devletini ilân eder. Hiyabanî'nin liderliğindeki Millî Demokratik Azerbaycan Hükûmeti, çok ciddi çalışmalar yapmaya başlar. Tahran yönetimi, Tebriz hükûmetini kabul etmez. Muhbir Saltana Hidayet'in başkanlığında Tebriz üzerine bir ordu gönderilir. Hiyabanî ve taraftarları vahşice öldürülür.

Bu hareketi destekleyen onlarca şair, yazar, bilim adamı, aydın da öldürülür. Öldürülen şairlerden biri Pesyan Tebrizî'dir. 1921 yılında Şah Rıza Pehlevî tarafından Caferabad'da öldürülen Pesyan'ın bir şiiri:

"Veten şerefini canla görüyâğ
Vetenden düşmeni büsbütün govağ.
Besdir⁶⁹ bu atalet, besdir serhoşluğ,
Galhın, daha besdir, besdir lağéydlik.
Bize yaraşmayır esir yaşamağ!

Alçağ yaşamağdan ölüm yahşıdır,
Bu ölüm insana şeref beşş édir.
Eger tüfenk yoğdur, gılinc yoğdursa,
Düşmeni yumruğla, ağacla govağ.
Bize yaraşmayır esir yaşamağ!⁷⁰

İran Türkleri'nin millî bağımsızlık hareketlerinden biri daha sükût bulmuştur.

Hiyabanî'nin başlattığı bu hareket ve kurduğu "Azadistan" devleti bir yıl gibi kısa bir süre hükûmet olmasına rağmen, İran Türkleri'ne çok şey kazandırmıştır. İran Türkleri'ni her yönüyle bağımsız yapmanın mücadelesi verilmiştir. Kısa sürede bütün köylerde Türkçe eğitim öğretim veren okullar açılmış, eğitim öğretim zorunlu yapılmış, Türkçe yayın başlatılmış, Türkiye ve Azerbaycan'dan ilim adamları ve eğitimciler getirtilerek, Tebriz'de bir Yüksek Ticaret Mektebi açılmış, Hayriye adlı

⁶⁸ Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, Yüce Yay., İstanbul-1990, s. VIII.

⁶⁹ Besdir: Yeterlidir, yeter.

⁷⁰ Cenûbî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, Élm Neşriyyatı, Bakı-1983, c. 2, s. 66.

tiyatro kurulmuştur. Yine Tebriz'de bir genel kütüphane ile⁷¹ birkaç hastahane açılmış, 12 bin kişilik bir ordu kurulmuş, köylülerden vergi ödeme yükümlülüğü kaldırılmış, devlet toprakları köylülere parasız dağıtılmış, vakıf toprakları ve büyük toprak sahiplerinin arazileri taksitle köylülere dağıtılmış ve bedeli mülk sahiplerine verilmiş, ülkenin sanayileşmesi için çalışmalar başlatılmıştır.⁷²

Hiyabanî, yapmak istediklerini şu sözlerle özetliyordu: “Éle (öyle) çırağ yandıрмаğ lazımdır ki, ihtiyarı öz elimizde olsun!”

İran Türkleri'nin büyük bir kısmını Türkmenler (Horasan Türkleri) oluşturmaktadır. Şimdiki İran coğrafyasının kuzey doğusunda Meşhed merkezli bölgenin tarihî sakinleri olan Türkmenler, diğer İran Türkleri gibi yüzyıllardan beridir çeşitli milletlerin işgal, baskı ve sömürsü ile karşı karşıya kalmışlardır. 1717 yılından başlayarak bu bölgeyi hakimiyeti altına almaya çalışan Ruslar, Farslar ve İngilizler, Türkmenler'e yapmadıklarını bırakmamışlardır. Kaçar Türk hanedanına mensup olan İran şahları da Türkmenler'i sürekli sömürü unsuru olarak kullanmıştır. Rus hakimiyetindeki Türkmenler 1916 yılında Kurban Muhammet'in başkanlığında Ruslar'a karşı ayaklanınca, İran coğrafyasındaki Horasan Türkmenleri de ayaklanmışlardır. Ancak çok geçmeden bir taraftan Ruslar diğer taraftan da İran yönetimi Türkmenleri ezerek isyanı bastırmışlardır.

Çok geçmeden 1921 yılında Enver Paşa Türkmenistan'da Ruslar'a karşı bir savaş başlatır. Aynı zamanda İran Türkmenleri de Albay Muhammet Taki Han⁷³ başkanlığında ayaklanarak “Bağımsız Horasan Hükümeti”ni kurarlar (Nisan 1921).

⁷¹ Togan, a. g. e., c. 2, s. 97; Emre Bayır, Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Millî Direniş Hareketleri, Avrasya Dosyası, c. 5, s. 3, Ankara-1999, s. 117.

⁷² Mehmet Metin Ören, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, Mars Matbaası-1980, s. 66.

⁷³ Muhammet Taki Han: 1887 yılında Tebriz'de dünyaya gelmiştir. Aras nehrinin kuzeyinde bulunan Noraşin bölgesinin Pesyan (Püsyen) köyünden gelip Tebriz'e yerleşen bir Türk ailesine mensuptur. Babası Muhammet Bağır Han ve amcası asker kökenlidir. Taki Han, Tebriz medreselerinde ve özel hocalardan iyi bir eğitim alıp, Farsça ve Arapça öğrendikten sonra Tahran Harp okuluna girer. Aynı okulda öğretmen olur, I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Çarlık Rusyası ordularına karşı savaşır. Yaralanır, Berlin'de tedavi olur, iyileştikten sonra Alman ordusunda görev alır. Alman İmparatorluğu'nun ve Çarlık Rusyası'nın yıkılışını, Kafkasya'daki ve Türkiye'deki istiklâl mücadelelerini takip eden Muhammet Taki Han, bütün bu olaylardan etkilenecek 1920'de İran'a döner ve bağımsızlık mücadelesine katılır. Eylül 1921'de İngiliz ve Fars birlikleri Meşhed şehrine saldırdıklarında şehit olur. İran Türkleri sel gibi akarak onun mezarını ziyaret ederler. Bu durumdan rahatsız olan Tahran yönetimi Muhammet Taki Han'ın cesedini mezarından çıkararak, bilinmeyen bir yere götürür. Buna rağmen halk her yıl onun ölümünün kırkinci gününde tören yaparlar. Seneler sonra 1952 yılında M. Taki Han'ın mezarı bulunur. Muhammet Musaddık'ın emri ile demir bir tabut içindeki nâaşı Meşhed'e getirilerek “Ba Nâdirî Parkı”nda toprağa verilir (Ören, s. 77).

Albay Muhammet Taki Han, Horasan Hükûmeti'ni kurduktan sonra hemen reformlara başlar ve kısa sürede çok başarılı çalışmalar yapar. Harp okulu açar, jandarma teşkilâtını yeniden örgütler, asker sayısını artırır, köylerde "Fedaî" adlı milis kuvvetleri kurar, Tahran Hükûmeti'nce üzerlerine gönderilen Becüş, Berberi, Taymuri ve Hezare aşiretlerini yenerek hakimiyetini sağlamlaştırır. Okullar açar, eğitim programları hazırlar, Türkçe eğitimi başlatır ve Meşhed'de bir hastahane açtırır.

Rus Kızıl Ordusu büyük bir güçle Enver Paşa'nın başkanlığındaki Türkmen güçlerinin üzerine yürür, Enver Paşa öldürülür (8 Mayıs 1922).⁷⁴

Eş zamanlı olarak İran yönetimi de, bu bölgenin asıl hakimi olduğunu iddia eden İngilizler'in plân ve askerî desteği ile, Muhammet Taki Han'ın üzerine yürür. Eylül 1921'de İngiliz ve Fars birlikleri Meşhed şehrine saldırırlar. Aynı anda Horasan'ın kuzey bitişiğinde Hive (Harezmi) Türk Devleti de Ruslar'la savaşımaktadır. Ruslar ve Farslar eşi görülmemiş vahşilikle binlerce Türkmeni çoluk çocuk, yaşlı, kadın demeden kılıçtan geçirir. Muhammet Taki Han şehit olur. Yerine silah arkadaşlarından İsmail Han Bahadır geçer.⁷⁵ Türkmenler tek vücut hâlinde savaşıyorlardı. Türkmenler'le başedemeyeceklerini anlayan Rus, İngiliz ve Fars yüzler, güç ve fikir birliği yaparak bu iki Türk devletini çöktürdüler.

XIX. ve XX. yüzyıllarda, cereyan eden siyasî ve sosyal olaylar bilhassa İran'da baş gösteren bağımsızlık, hürriyet ve demokrasi mücadeleleri Azerbaycan realist nesrinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Yüzyıllardan beridir devam eden şiir ağırlıklı edebiyatın bu yüzyıllarda nesir kolu da büyük gelişme göstermiş ve nesir sahasında da dünya edebiyatında yer alacak önemli eserler vücuda gelmiştir.

Son iki yüzyılda feodal, diktatör yönetimler tarafından İran Türkleri'ne yapılan bütün zulüm ve haksızlıkları, halkın bunlara karşı gösterdikleri tepkileri, devrin şairlerinin, âşıklarının şiirlerinde, destanlarında gördüğümüz gibi, yeni güneş yüzü gören romanlarda, hikâyelerde, makalelerde de görmekteyiz.

İran Türkleri'nden olan Mirza Abdurrahim Talipzâde (1834 - 1911)'nin "Kitap Yüklü Eşek", Ahmet'in Kitabı", Hayat Meseleleri" adlı eserleri, Zeynelabidin Marağayî (1837 - 1910)'nin "İbrahim Bey'in Seyahatnâmesi" romanı, Mirza Hasan Rüşdiyye (1851-1944)'nin ders kitapları, , Mirza Ağa Tebrizî (ölm. 1915)'nin "Arabistan Hakimi Eşref Han'ın Sergüzeşti", "Zaman Han'ın Bürucürd'de Hakimliği", "Halhali Ağa Haşim'in Aşkbazlığı", "Şahgulu Mirza'nın Kirmanşah'da Sergüzeşti" adlı tiyatro eserleri, Genceli Sebahi (1906-)'nin "Kartal", "Hayat Faciaları", "Öten Günlerim" adlı hikâye kitapları, Abbas Penahî Makülû (1902-1971)'nin "Haydar Emoğlu", "Tebriz Geceleri", "Mübarizler", "Settar Han", "Hiyabanî", "Gizli Zindan" adlı roman ve hikâyeleri, Fethi Hamza

⁷⁴ Büyük Larousse, Milliyet yayınları, c. 23, s. 11884.

⁷⁵ Ören, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, Mars Matbaası-1980, s. 76.

Hoşginabî (1922 - ...)’nin “İki Kardeş” adlı romanı ve hikâyeleri, Hamit Mehmetzâde (1924- ...)’nin hikâyeleri İran’da ve İran Türk bölgelerinde meydana gelen siyasî ve sosyal olayların aynalarıdır. Bu yazarlar hem devrin olaylarını izleyip gözlemişler hem zindanlarda, sürgünlerde zamanın sıkıntılarını çekmişler hem de halkın bu ıstıraplı hayatını romanlara, hikâyelere almışlardır. Bu yüzden onların romanları, hikâyeleri ve diğer yazıları devrin siyasî ve sosyal olaylarının reel belgeleri gibidir.

Türk milletinin mûsikî kültürünün temelini oluşturan, âşıklık geleneği 1946’da Azerbaycan Millî Hükûmeti’nin yıkılmasından sonra Şah rejimi tarafından devamlı kösteklenmeye çalışılmıştır.

Tarihin seyri içerisinde “kam, bahşi, dede, ozan, varsak, yanşak, âşık” adlarıyla anılan Oğuz Ata neslinin sanatkâr evlatları âşıklar, halktan uzak tutulmaya çalışılmış, düğün dernek tertiplmelerine izin verilmemiş, sürekli takibe alınmışlardır. Dede Korkut yadigârı “saz”, “şeytan işidir” diye yasaklanmıştır.

Tebriz’in merkezindeki “Él Gölü” adlı millî parkta bulunan “Âşık Âbidesi” buradan kaldırılarak uzun süre gözlerden uzak tutulmuştur. Halkın aşırı baskısı üzerine son yıllarda Tebriz’in Sergi mahallesine dikilebilmiştir.

Devrim sonrasında da âşıklık geleneğine ve saza konulan yasak devam ettirilmiştir. Hatta daha da şedit bir tavır almıştır.

İran İslâm Devrimi’nin ilk günlerinde Türk âşıklık geleneğinin gereği olan sazlı sözlü âşık meclislerinin toplanması yasaklanmış, Türk millî mûsikî aletleri olan tar ve saz “Şeytan işi” kabul edilerek çalınması yasaklanmış⁷⁶; saz ve tarlar toplatılarak yakılmıştır. Bu yasağa uymayanlar ölümle cezalandırılmıştır. Bunun en acı örneği, insanlık ayıbı sayılan Tarcı Şulan’ın öldürülmesidir.

Bugün Türkler’in yoğun olarak meskûn oldukları Tahran, Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye gibi şehirlerin büyük salonlarında sazlı sözlü düğün dernekler yapılabilmektedir. Şunu da kaydedelim ki, Şah rejimi ve devamı olan Humeyni yönetimi tiyatro, sinema, heykel ve müzik konularında da yasakçı ve baskıcı zihniyetini devam ettirmektedir.

Bütün yakın ve orta doğu coğrafyasında ilk defa Tebriz’de kurulan ve 1931 yılına kadar çok büyük gelişme gösteren tiyatro, 1946 yılında “Millî Azerbaycan Hükûmeti”nin yıkılmasından sonra tiyatronun en tekâmül ettiği şehir olan Tebriz’in hakimi Dr. Muhsinî, bütün Türkçe yayınları toplattırarak yaktırmış ve Azerbaycan Türkçesi ile tiyatro eseri sahnelenmesini yasaklamıştır.⁷⁷ 25.09.2001 günü kılavuzum Hüseyin Feyzullahî Bey ile Tebriz’i gezerken, Erk kalesinin yanındaki

⁷⁶ “Çuvalduz” dergisi, Esfend 1370 (1991), Tebriz, sayı: 2.

⁷⁷ M. A. Yaşar, Azerbaycan’da Millî Sitem Hağğında, Varlık dergisi, 1358 (1979) - Téhran, sayı: 1, s. 13-14.

meşhur tarihî tiyatro binasının yıkılarak yerine mescid inşa ettirilmekte olduğuna şahit olmuş ve çok üzülmüştüm.

Yıllarca İran Türkleri'nin tarihî ve millî medeniyetleri ile ilgili eserlerinin sahnelenmesine asla izin verilmemiştir. Sadece 1990 yılından sonra sosyal hayattan kesitleri konu alan "Çêsmek" adlı filmin sahnelenmesine müsaade edilmiştir.

18 Ekim 1991 günü Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân etmesi, İran Türkleri'nin millî duygularını ve bağımsızlık arzularını bir kat daha artırmıştır. Tarih boyunca millî değerlerinin başında tuttukları Türklük, azadlık (hürriyet), bağımsızlık, ana dil, vatan ve millet sevgisi gibi meseleler daha çok terennüm edilmişlerdir.

Âşık Gaşem Caferî (1901-1989)⁷⁸, Dede Korkut yâdigârı sazını göğsüne alarak düğün derneklerde vatanlarının Türk vatani ve kendilerinin de Türk olduklarını sazının ve sesinin en yüksek perdesinden haykırmıştır:

"Anam mene layla⁷⁹ déyib,
Élim Türkdür, men de Türkem.
Süd vérib meni besleyib,
Dilim Türkdür, men de Türkem. »⁸⁰

İran Türkleri'nin muzdarip oldukları konulardan biri de basın meselesidir. Kaç nesildir bu Türkler basın hürriyetini tadamamışlardır. Komünist yönetim altında yaşayan Türkler bile bunlar kadar basın hakkı konusunda sıkıntı çekmemişlerdir. Uzun ve çok zor mücadelelerden sonra Pehlevî yönetiminin son yılında yani 14 Ekim 1978'de basından sansürün kaldırılması ile birlikte Azerbaycan Türkçesi ile gazete, dergi ve kitap yayımına çok az da olsa fırsat doğmuştur.

Dikkat çekici bir rastlantıdır ki, bu dönemde ilk Türkçe gazetenin yayımlanması, Şah Rıza Pehlevî'nin İran'ı terkettiği günün ertesi gününe rastlamıştır. Şah Rıza Pehlevî, 16 Ocak 1979 günü İran'ı terketmek mecburiyetinde kalmış, ilk Türkçe gazete de 17 Ocak 1979 günü Tebriz'de "Ulduz" (Yıldız) adıyla yayın hayatına başlamıştır. Türkler'in yoğun olarak yaşadıkları Tahran'da ise Azerbaycan Türkçesi ile ilk defa 3 Mart 1979 günü "Yoldaş" dergisi yayım hayatına girmiştir. Daha sonra bu derginin adı "İnkılâp Yolunda" ve "Yeni Yol" diye değiştirilmiştir.

Nisan 1979'dan itibaren Dr. Cevat Hey'et ve arkadaşları "Varlık" dergisini yayımlamaya başladılar. Kısa sürede "Azerbaycan'ın Geleceği", "Azerbaycan", "Veten Uğrunda", "Bahar-e Azerbaycan", "Birlik", "Çenlibel", "İreli", "İşig",

⁷⁸ Kafkasyalı, a. g. e., c. IV, s. 335.

⁷⁹ Layla: Ninni.

⁸⁰ Kafkasyalı, a. g. e., c. IV, s. 337.

"Molla Nesreddin", "Muştuluğ", "Odlar Yurdu", "Ohtay", "Settar Han Bayrağı", "Yazmaca" gibi gazeteler ve "Azadlıg", "Azerbaycan Sesi", "Birlik", "Dede Gorgud", "Güneş", "Ğardaşlıg", "İngiláb Yolunda", "Kôrođlu", "Ülker", "Varlıg", "Yeni Yol" gibi de dergiler yayımlanmaya başlamıştır. İki yıl geçmeden, "Varlık" dergisinin dışında, Türkçe yayımlanan bu dergilerin çoğu çeşitli engeller yüzünden kapanmış veya kapatılmıştır.

1988'de Huméyni öldükten sonra İran İslâm Cumhuriyeti'nde yapılan liberal değişiklikler çerçevesinde yeniden Azerbaycan Türkçesi ile gazete, dergi ve kitap yayımında gelişme görölmüştür.

"Çiçek", "Edebiyyat Sehifesi", "Ehrar", "Elvan Çiçekler", "Erdebil", "Erk", "Fecr-e Azerbaycan", "Çuvalduz", "Mehd-e Azadî", "Omid-e Zengan", "Seher", "Şems-i Tebrizî", "Ülker", "Birlik", "Duman" gibi dergi ve gazeteler yeniden yayımlanmaya başlamıştır.

İran Türkleri, Tahran ve Tebriz başta olmak üzere çeşitli şehirlerde kültür, edebiyat, folklor ocakları kurarak faaliyetlerine daha bir hız verirken hemen hemen hepsi birer de yayın organı oluşturmuşlardır.

Bunlardan bazıları şunlardır:

Tahran'da "Azerbaycan Yazarlar ve Şairler Cemiyeti", yayın organı *Güneş Dergisi*; "Tebriz Şairler ve Yazarlar Cemiyeti", yayın organı *Ülker Dergisi*. "Tebriz Genç Şair ve Yazarlar Cemiyeti", yayın organı *Gençlik Gazetesi*. Tahran'da "Müstakil Azerbaycan Medeniyet Ocağı", "*Yoldaş Dergisi*", sonra "*İnkılâp Yolunda*", daha sonra "*Yeni Yol*".

Bu dergi ve gazetelerin bazıları Türkçe, bazıları Farsça-Türkçe yayın yapmaya çalışmışlardır. Ne yazık ki İran Anayasasının 15. maddesine dayanarak yayımlanan bu dergiler çok zorluklarla ve engellerle karşılaşmışlar ve çoğusunun yayımı durdurulmuş, tekrar başlamıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu dergiler içerisinde Prof. Dr. Cevat Hey'et ve arkadaşlarının 1979 yılından itibaren kendi imkânları ile yayımlamaya başladıkları "Varlık" adlı (Türkçe-Farsça) dergi ancak yayın hayatına kesintisiz devam edebilmiştir diyebiliriz.

1998 yılının ilk günlerinde Prof. Dr. Cevat Hey'et, Hasan Raşidî, Prof Dr. Hamid Muhammedzâde, Kerim Meşruteçi, Seyyide Hamide Reiszâde, Ekber Azad Ali Babalu, Behzad Behzadî, Hasan Mecidzâde, Rübabe (Nuşin) Musevî, Mir Hidayet Hisarî, Mehmet Ali Ferzane, Hüseyin Mehmet Hani (Güneyli), Prof. Dr. Mehmet Takî Zehtabî gibi İran Türkleri'nin yazar, şair ve ilim adamlarından oluşan 64 kişilik bir grup, Muhammet Hatemî'ye bir mektup göndererek, İran Anayasası'nın 15 ve 19. maddelerinin uygulanmasını bununla da İran Türkleri'nin "ana dilleri"nin yani Türkçe'nin serbest bırakılmasını istemişlerdir.

Zöhre Vefâf Settarî, Dr. Hüseyin Feyzullahî Vahid, Kâzım Hoşhaber, Ali Ataiyye, Nesir Pâyekzâr, Mesut Hasanzâde, Timur Zamanniya, Ali Abbasdost, Nadir Efrac, Hanye Eşrefpûr, Ali Rıza Serbazveten, Rahim Bakkal Asğarî, Ali

Hamdayman'dan oluşan kadro 1989 yılından itibaren "Çuvalduz" adlı bir mizah dergisi çıkarmaya başlamışlardır. Bu dergi ancak üç yıl 22 sayı çıkabilmiştir. 1372 (1993) yılının Hurdad ayında kapatılmıştır.⁸¹

İran Türk Edebiyatı'nda, Mirza Ali Mu'ciz'in temelini attığı satirik şiir yazma geleneği de normal seyrinde devam etmiştir. Mirza Alekber Sabir, Alekber Pâkzad Haddâd ve Mirza Ali Mu'ciz, İbrahim Zakir ile satira zinciri, halka halka devam ediyor.

Bu halkalardan biri de Türkçe ve Farsça satirik şiirler yazan ve şiirlerinde "Nesir, Toratan, Yolsuz, Kemru" imzalarını kullanan, Nesir Payekzâr'dır, diyebiliriz. Payekzâr (1932) satirik bayatlarından birinde, kendileri için sürekli tuzak kuranların bir gün kendi torlarına düşeceklerini şöyle ifade ediyor.⁸²

"Tor tohuyar tor atan,
Balıg tutar tor, atan,
Bir gün de tora düşer,
Balıg tutan, tor atan."

"Yalgız" mahlasını kullanan ve şiirlerini "Cığan Vığan" ve "Çığır Bağır" adlı eserlerinde toplayan ve birçok edebiyat tenkitçisi tarafından, sadece İran Türkleri'nin değil bütün yakın doğu ve Kafkasların çağdaş büyük satira (hiciv) şairi kabul edilen Mecid Sabbağ İrani (1937) de Mirza Alekber Sabir satira zincirini devam ettiren satirik şairdir.⁸³

Yalgız'ın şiirlerinden iki beyit:⁸⁴

"Ne geder dünyada var han hanlıg
Bu cehalet, bu nâdanlıg galacağ

Nâdanı han goruyur, hanı nâdan
Hem nâdanlıg, hemi hanlıg galacağ"

İran Türklüğünü oluşturan büyük bir Türk boyunun da Kaşkayî Türkleri olduğunu yukarıda söylemiştik. Kaşkayî Türkleri'nin bir bölümü Orta İran'da Tahran ile Kum şehri arasında, Halacistan bölgesi de denilen, Sâve şehrinde ve bu şehrin 77 köyünde meskûndurlar. Kaşkayî Türkleri'nin büyük bir bölümü ise İran'ın

81 "Çuvalduz" dergisi, Hurdad 1372 (1993), Tebriz, sayı: 11, s. 19.

82 "Çuvalduz" dergisi, Esfend 1370 (1991), Tebriz, sayı: 4, s. 21.

83 Rıza Hemraz, "Yalgız, Cığan Vığan", Neşr-i Azerân, 1376 (1997), Tebriz, s. 12; Hemid Şahengî, Varlıg, sayı: 105, 1376 (1997), Téhran, s. 125.

84 Yalgız, Cığan Vığan, Neşr-i Azerân, 1376 (1997), Tebriz; Çuvalduz Dergisi, Sayı:3, s. 18, Tebriz.

güneyinde Hürmüz, Şiraz Ahvaz doğrultusunda, Kaşkay, Şiraz, Firuzabad, Ferrasbend şehir, köy ve yaylalarında yarı yerleşik, yarı göçebe yaşamaktadırlar. Anadoludaki Yörük Türkleri Akdeniz paralelindeki Toros dağlarını ve yaylalarını vatan tuttıkları gibi Kaşkayî Türkleri de Basra Körfezi'ne paralel olarak uzanan Zagros dağlarını ve yaylalarını yurt yapmışlardır. Genellikle kışları, Bender Abbas ve Lar ovaları gibi ovalara, yazları ise Nîriz (Neyriz) yaylaları başta olmak üzere Zagros dağlarının engin yaylalarında geçirirler.

Âdet ananelerine, sosyal hayatlarına, yayla kültürlerine hatta konuşma tarzlarına bakıldığında Toros Dağları yörüklerine ve Karadeniz halkına benzemektedirler.

Kaşkayî şairlerinden Mansur Şahmuhammedî'nin (1947 -) bir şiiri:

“Çoh uzağ düşmüşem sennen, sene ğurban Savalan!
Ayrılığdan çekirem men ğem u hicran, Savalan!

Ğemli ğuş kim bu ırağda derd u hesret çekirem,
Dilegimdir bir olam men, sene mehman, Savalan!

...

İftéhardur Mensur'a göyntü ğonup bu dağlara
Dena'muz bir Şehriyâr'dur, sen de sultan Savalan!”⁸⁵

İran Türkleri içerisinde önemli bir yere sahip olan bir başka Türk boyu da Karapapak Türkleri'dir. Çoğunluğu Urmiye Gölü'nün alt kısmındaki merkezî şehir Nağadey (Nagade) olan Sulduz bölgesinde meskûn bulunan Karapapak Türkleri ata dede yadigârı bütün kültürel değerlerini yaşatmaktadırlar.

Kulu Han Borçalı (1915-1945?), Ali Muharrem Perizâd Sürgün (1947), Muharrem Hüseyinî Dağ (1949), Ali Halhalî (1936), İsmail Behramî (1949), Mehran Tebrizî, Mehridâr Tebrizî, İsa Yegâne gibi yazarları, şairleri ve ilim adamları vardır.

İran Karapapak Türkleri'nin günümüz ozanlarından İsmail Behramî'nin “Garapapağ” adlı şiiri: ⁸⁶

“Garapapağ élimdi,
Türkü⁸⁷ ana dilimdi,
Nağadéy'in Ğalası,
Menim Çenlibélimdi.

⁸⁵ Bir Kaşkayî Şairi Mensur Şahmuhammedî, Yayına Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Kardeş Edebiyatlar, 1999-Erzurum, Sayı: 44, s. 34-38; Kafkasyalı, a. g. e., c. VI, s. 331-332.

⁸⁶ Kafkasyalı, a. g. e., c. VI, s. 350-351.

⁸⁷ Türkü: Türkçe.

...
Sulduz'am göllerim var,
Çiçekli çölleri var,
Bac vermeyib, bac alan
Ğarapapağ éllerim var."⁸⁸

İran Türk Edebiyatı'nın gelişmesinde olduğu gibi kadınların sosyal hayatta lâyık oldukları yeri almasında da hanım yazar ve şairlerin katkıları çok büyüktür.

Seyid Hamide Reiszâde Seher (1953), yayımladığı "Maviler", "Yaşıl Mahnı" adlı şiir kitapları ve sosyal faaliyetleri ile çok büyük işler görmüştür. Henüz hakkı lâyık olduğu gibi teslim edilememiştir. Ancak İran Türk analarının sembol sesi gibi yazmakta, okumakta, konuşmaktadır. Kendi sesinden şiirleri Asya'dan, Avrupa'dan Amerika'ya kadar birçok yerde dinlenmektedir.

"Yârı yârdan ayıranlar men olub,
Bize bizsizligimiz düşmen olub,
Göz yaşım deryalara dâmen olub,
Sél olub kâşki yuvam⁸⁹ ayrılığı,
Düşmene ğarşı ğovam ayrılığı.

Ğoyalar ğuvvet alam ğollardan,
Ayıram ayrılığı yollardan,
Yaza yardım töredem ğollardan,
Ğıram erkânı yalan, ayrılığı,
Yurduma ğölge salan ayrılığı."⁹⁰

Hâlihazırda İran Türkleri, bütün Türk Destanları'ndan, Kitabı Dede Korkut'tan, Göktürk Kitabeleri'nden Dıvan-ı Lügati't-Türk'ten ve Katran Tebrizî (1012-1088), Hakanî Şirvanî (1126 - 1199), Genceli Nizamî (1141-1209, Hacı Bektaş Veli (1209 - 1270) , Yunus Emre (1250 - 1320), Mahmud Şebüsteri (1287 - 1320), Abdülkadir Marağayî (1353 - 1435), Şah İsmail Hataî (1486 - 1524), Kurbanî (d.1475?), Fuzûlî (1494 - 1556), Köroğlu ve Destanları, Molla Veli Vidadî (1709 - 1809), Molla Penah Vakıf (1717 - 1797), Hasta Kasım , Telimhan (1742-1829), Heyran Hanım (1780-1850), Zikrî Erdebilî (1790-?), Endelib Garacadağî (XIX. yüzyılın başları), S. E. Nebatî (1800-1851), Âşık Alesger (1821 - 1926), Âşık Şenlik (1850-1913), M. Bağır Hâlhâlî (1823?-1893), H. M. Şükûhî (1829-1896), Ebülhasan Racî (1835-1876), M. E. La'lî (1845-1907), M. Hideci (1853-1928), M.

⁸⁸ İsa Yégâne. Él Ğarapapağ (Yayın yılı ve yeri belli değil), s. 126.

⁸⁹ Yuvam: Yıkayayım.

⁹⁰ Kafkasyalı, a. g. e., c. VI, s. 360.

Halife Aciz (XIX. asrın ilk yarısı), Sarraf Hacı Rıza (? -1907), M. E. Dilsüz (XIX. asrın ortaları), S. Rıza Sabir (1849-1904), Muhammet Hüseyin Şehriyâr (1905 - 1988), Âşık Hüseyin Cavan (1916-1985), Hamid Nutgî Aytan (1920-1998), Medine Gülgün (1926-1991), Mirza İbrahimov (191-1993), Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî (1923-1998), Genceli Sebahî (1906-1989), Fethi Hoşginabî (1922- 1989), Bulut Karaçorlu Sehend (1926 - 1980), Kahraman Kahramanzâde (1913 - 1990), Samet Behrengi (1939 -1968), Ali Tebrizî (1929 - 1997), Ali Kemalî (1944 - 1996), gibi nice kadim Türk şair ve yazarlarının eserlerinden faydalanmaktadırlar.

Bunlarla birlikte, Ali Tude (1924-), Yahya Şeyda (1924-), Cevat Hey'et (1925-), Hekime Billurî (1926 -), Hamit Mehmetzâde Rahim Cadniku (1919 -), (1924-), Muhammet Hüseyin Dehgan (1934 -), Feridun Hasarî (1937 -), Hasan Mecidzâde Savalan (1940-...), Dr. Hüseyin Sadık Düzgün (1945-), Mansur Şahmuhammedî (1947 -), İbrahim Refref (1949 -), Seyid Hamide Reiszâde Seher (1952 -), Hüseyin Feyzullahî Vahit (Ulduz) (1952-), Zöhre Vefaî Settârî (1953 -) Ali Rıza Miyanalı (Muzafferî Said) (1956 -), Ali Taşkın (1958-) Rıza Hemraz gibi yüzlerce şair ve yazar da gönül sözlerini, dünya görüşlerini, yaşayıp gözlediklerini yazmaktadırlar.

Diğer yandan Âşık Hüseyin Namiver (1922-), Âşık Muhammet Hüseyin Dehgan (1934-), Âşık Veli Abdî, Âşık Hacı İbadiyan, İlyas Yusifi, Âşık Hüseyin Can, Âşık Alesker Dadaşoğlu, Âşık Ali Selimî, Âşık Hesen İskenderî (1947-), Âşık Geşem Güneylî, Âşık Cengiz, Âşık Elhade, Âşık Gurbannur, Âşık Rahim, Âşık Yakup, Âşık Cengiz Biriya, Âşık Mehemmet Nebatî, Âşık Ayvaz, Âşık Zerinhak, Âşık Ağameli Melalî, Âşık Abbas, gibi onlarca âşık da Tebriz, Karadağ, Urmiye, Hoy, Guçan, Zencan, Save, Sulduz (Negade), Horasan, Kaşkayî âşık muhitlerini oluşturarak, İran coğrafyasındaki Türkler'i sazla sözle, Dede Korkut geleneği ile dil dile, gönül gönüle, ses sese getirmektedirler.

KAYNAKÇA

AĞÇAYLI, E., Gaşgayî Êl Edebiyatı, Gülşen Çaphanesi, Tebriz-1361.

AKYOL, Taha , Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, Milliyet Yay., İstanbul-1999.

AYAN, Hüseyin, Nesimî Divanı, Akçağ Yay., Ankara-1990.

Azerbaycan Âşığı ve Êl Şairleri, Tertib Êdeni: Elmihan Aşundov, Êlm Neşriyatı, Bakı-1983.

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I, II, III, A.Ê.A. Neşriyyatı, Bakü-1960

Azerbaycan Klâssik Edebiyyatı Kitaphanası, 20 Ciltde, Êlm Neşriyyat, Bakı-1882.

Azerbaycan Sovét Ensiklopediyası, On ciltde, Bakı-1987.

BAİNBRIDGE, Margaret Pierre Oberlin, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), Say Yay., İstanbul-1995.

BANARLI, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yay., İstanbul-1971.

BLAGA, Rafael, İran Halkları El Kitabı, (yaynevi belli değil)-1997.

Büyük Larousse, Milliyet Yay., İstanbul-1992.

Cenübî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, c. I (1981), II (1983), III (1988), IV (1994).Élm Neşriyyatı, Bakı.

Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Türklerin Soy Kütüğü, Kervan Kitapçılık, Hazırlayan: Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser (Yayın yeri Belli değil).

GÖLPINARLI, Abdülbakî, Nesimî, Usulî, Ruhî, Varlık Yay., İstanbul-1953.

GÜNGÖR, H.- ARGUNŞAH, M., Gagauz Türkleri, Tarih-Dil Folklor ve Halk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1991.

HEĞİĞÎ, Cahansah, Gezelerli ve Rübileri, Yazıcı Neşriyatı, Bakı-1988.

HEY'ET, Cavad, Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bahış, Téhran-1376 (1998).

İBRAHİMOV, Mirze, Cenübî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, Élm Neşriyyatı, Bakı-1988.

İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul-1979.

JACKSON Peter, and LOCKHART, Laurence, History of Iran, Cambridge University Pres, London New York New Rochelle Melbourne Sydney (Yayın tarihi yazılı değil).

KAFKASYALI, Ali, İran Türk Edebiyatı Antolojisi (altı cilt), Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum-2002.

KAPLAN, Mehmet, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 2, Dergâh Yay. İstanbul-1987.

KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, Yüce Yay., İstanbul-1990.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Edebiyat Araştırmaları I-II, Ötüken Yay., İstanbul-1989.

LANGLÈ, L., Voyages du Chevalier Charddin, en Perse, et Autres Lieux de L'orient, Le Normant, Imprimeur-Libraire, Paris, 1811.

LEWIS, Bernard, Ortadoğu (Türkçesi: Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul-1996.

- Nizamî, Hikmet ve Nesihetler Aforizmi, Yazıcı Neşr., Bakı-1982.
- Nizâmü'l-Mülk, Siyâsetnâme, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara-1981.
- ONAY, Talât, Destan-ı Ahmet Haramî, TDK Yay., İstanbul-1946.
- ÖREN, Mehmet Metin, İnan Türkleri Hürriyet Hareketleri, Mars Matbaası-1980.
- ÖZEY, Ramazan, Dünya Denkleminde Ortadoğu, Öz Eğitim Yay., İstanbul-1997.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yay., Ankara.
- SEFERLİ, Élyâr- Yusifov, H., Gëdim ve Orta Esrlər Azərbaycan Edebiyyatı Tarihi, Maarif Neşr., Bakı-1982.
- SEFERLİ, Élyâr, Mehemed Şehriyâr, Yazıcı Neşriyyat, Bakı-1987.
- SULTANOV, Memmedağa, Haganî, Sëçilmiş Eserleri, Yazıcı Neşr., Bakı-1987.
- SUMBATZÂDE, E. S.-TAĞIYÉVA, Ş. E.-MELİKOV, O. S., Cenûbî Azərbaycan Tarihinin Oçërki (1828-1917), Elm Neşriyyatı, Bakı-1985.
- TAĞIYÉVA, Ş. - REHİMLİ E. - BAYRAMZADE, S., Güney Azərbaycan, Orhan Yay., Bakı-2000.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, Cemaleddin Efganî, T.D.V. Yay., Ankara-1994.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, T. T. K. Basımevi, Ankara-1984.
- VİLÂYETİ, Eli Ekber, Şah İsmayıl Sefevî Dövründe İnan'ın Hıricî Elâgeler Tarihi, Bakı-1998, Elhüda Neşr., İnan-Téhran.
- XX. Esr Cenûbî Azərbaycan Edebiyyatında Demokratik İdéyalar (1900-1985. İller), Megaleler Mecmüesi, Elm Neşriyyatı, Bakı-1990.
- YALGIZ, Cıgan Vıgan, Neşr-i Azerân, Tebriz-1376 (1997).
- YÉGÂNE, İsa, Él Garapapaş -Garapapaş Élinin Kültür ve Tarihine Bir Bahış, (Kitabın basıldığı yer ve tarih belli değil).
- YILDIRIM, Selçuk-AKKUŞ, Besim-TANRIKORUR, Cinuçen, Orta Okullar için Müzik, M.E.B. Yay., Ankara-1989.
- ZEHTABİ, Mahmut Taki, İnan Türkleri'nin Eski Tarihi (iki cilt), Tebriz-1378 (M. 2000).
- MAKALELER
- AKPINAR, Yavuz, Bir Kaşkayî Şairi Mensur Şahmuhammedî, Kardeş Edebiyatlar, 1999-Erzurum, Sayı: 44.
- Atatürk'ün Özel Sohbetleri, 30 Ekim 1933 - Ziraat Bankası Arşivi.

- BAYIR, Emre, Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Millî Direniş Hareketleri, Avrasya Dosyası, c. 5, s. 3, Ankara-1999.
- BEGDİLİ, Gulam Hüséyin, Yéni Tapıntılar ve Medenî İrsimize Bir Nezer, Varlık dergisi, 1360 (1981), Téhran-İran.
- Çuvalduz Dergisi, muhtelif sayılar.
- GOLDZİHER, I, Cemaeddin Efgani, İslam Ansiklopedisi, MEB yay., c. III, s. 82, İstanbul-.1977.
- HEMRAZ, Rıza, Yalgız, Cığın Vığın, Neşr-i Azerân, 1376 (1997), Tebriz.
- KAFKASYALI, Ali, "XIX ve XX. Yüzyıl Siyasî ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları", VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi (08-12 Kasım 1999) Bildiri.
- Kardeş Edebiyatlar dergisi, muhtelif sayılar.
- KEMALİ, Ali, Güney İran Türkleri'nin Şairleri: Yusuf Hüsrev(2), Varlık Dergisi, Téhran-1985.
- RESULZÂDE, Mehmet Emin, "İran Türkleri", Türk Yurdu, c. I, Sayı: 4.
- SARRAFİ, Ali Rıza, "İran Türkleri'nin Dili ve Türk Folklorunun Araştırılmasındaki Sorunlar", Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı, 26-28 Mayıs 2000-İçel.
- ŞAHENGİ, Hemid, Varlık, sayı: 105, 1376 (1997), Téhran.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, İslâm Ansiklopedisi, "Azerbaycan" maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1979.
- Varlık dergisi, 1360 (1981), Téhran-İran, Sayı: 25.
- YALGIZ, Çuvalduz dergisi, Esfend 1370 (1991), Tebriz, sayı: 2.
- YAŞAR, M. A., Azerbaycan'da Millî Sitem Hağğında, Varlık dergisi, 1358 (1979) - Téhran.

ABSTRACT

The evaluation we've made in this article covers the settlement, the literary and cultural interactions of Persian Turks men of letters who lived in this region from the beginning of Persian Turkish literature to the our day. In addition to the literary works written in this time authors as well as the literary and cultural groups and the Turkish journals and newspapers they published.